

№ KZ55VPY00094972

HIKMET

1(1)

ТҮРКИСТАН 2024

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Журнал «Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат комитеті»
республикалық мемлекеттік мекемесінің «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін
және желілік басылымды есепке қою туралы»

№ KZ55VPY00094972 куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату
аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел.

Журнал 2024 жылдың шілде айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында
тіркелген. ISSN 3007-858X (Print), ISSN 3007-8598 (Online).

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Cumhuriyet devlet kurumunun «Periyodik basın yayınının, bilgi ajansının ve çevrimiçi yayının
tescili hakkında» dergisi «Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı Bilgi
Komitesi» KZ55VPY00094972 numaralı sertifika verildi.
Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce, Rusça. Dağıtım
Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yurt dışı.
Dergi, Temmuz 2024'ten bu yana Paris'teki ISSN merkezinde kayıtlıdır.
ISSN 3007-858X (Print), ISSN 3007-8598 (Online).

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави
Журнал «О регистрации периодического печатного издания, информационного агентства и
электронного издания» республиканского государственного учреждения «Комитет
информации Министерства культуры и информации Республики Казахстан»
выдано свидетельство № KZ55VPY00094972.
Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский,
русский. Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.
Журнал с июля 2024 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.
ISSN (3007-858X (Print), ISSN 3007-8598 (Online).

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
The journal «On the registration of a periodical printed publication, information agency and
electronic publication» of the Republican State Institution «Information Committee of the Ministry
of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan» was issued certificate
No. KZ55VPY00094972.
Publication: 1 time in 3 months. Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of
distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad.
The journal has been registered since July 2024 at the ISSN Center in Paris.
ISSN 3007-858X (Print), ISSN 3007-8598 (Online).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

ФИЛОСОФИЯ

Құранбек Әсет Абайұлы	- филос.ғ.к., қауымдастырылған профессор /Қазақстан/
Соколов Владислав Георгиевич	- ф.ғ.к. /Ресей/
Әлжанова Нұрлыхан Қожабергенқызы	- PhD /Қазақстан/
Сатершинов Бақытжан Меңлібекұлы	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/

ДІНТАНУ

Айнұр Құрманалиева Дүрбелеңқызы	- филос.ғ.д, профессор /Қазақстан/
Зиёдов Шовосил Юнусович	- т.ғ.д., профессор /Өзбекстан/
Гофуров Уйгун Тулкинович	- PhD /Өзбекстан/
İbrahim Maraş	- доктор, профессор /Түркия/
Necdet Tosun	- доктор, профессор /Түркия/

DANIŞMA KURULU

FELSEFE

Kuranbek Aset Abayuly	- felsefe Doktoru, doçent /Kazakistan/
Sokolov Vladislav Georgievich	- felsefi bilimler adayı /Rusya/
Alzhanova Nurlykhan Kozhabergenvyna	- doktor /Kazakistan/
Satershinov Bakytzhan Menlibekuly	- felsefe doktoru, profesör /Kazakistan/

DİN İLİMLERİ

Ainur Kurmanalieva Durbelengovna	- felsefe doktoru, profesör /Kazakistan/
Zyodov Şovosil Yunusoviç	- tarih bilimleri doktoru, profesör /Özbekistan/
Gofurov Uygun Tulkinovich	- Dr. /Özbekistan/
İbrahim Maraş	- Prof., Dr. /Türkiye/
Necdet Tosun	- Prof., Dr. /Türkiye/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ**ФИЛОСОФИЯ**

- Куранбек Асет Абайұлы - к.филос.н., ассоциированный профессор /Казахстан/
Соколов Владислав Георгиевич - к.филос.н. /Россия/
Альджанова Нурлыхан Кожабергеновна - PhD /Казахстан/
Сатершинов Бакытжан Менлибекович - д.филос.н., профессор /Казахстан/

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

- Курманалиева Айну́р Дурбеленовна - д.филос.н., профессор /Казахстан/
Зиёдов Шовосил Юнусович - д.ист.н., профессор /Узбекистан/
Гофуров Уйгун Тулкинович - PhD /Узбекистан/
İbrahim Maraş - доктор, профессор /Турция/
Necdet Tosun - доктор, профессор /Турция/

EDITORIAL BOARD**PHILOSOPHY**

- Kuranbek Aset Abaiuly - Candidate of Philosophy, Associate Professor /Kazakhstan/
Sokolov Vladislav Georgievich - Candidate of Philosophy /Russia /
Alzhanova Nurlykhan Kozhabergenkyzy - PhD /Kazakhstan/
Satershinov Bakytzhan Menlibekuly - Doctor of Philosophy, Professor /Kazakhstan/

RELIGIOUS STUDIES

- Ainur Kurmanalieva Durbelenkyzy - Doctor of Philosophy, Professor /Kazakhstan/
Ziedov Shovosil Yunusovich - Doctor of Historical Sciences, Professor /Uzbekistan/
Gofurov Uygun Tulkinovich - PhD /Uzbekistan/
İbrahim Maraş - Doctor, Professor /Türkiye/
Necdet Tosun - Doctor, Professor /Türkiye/

ФИЛОСОФИЯ

IRSTP 02.15.99

<https://doi.org/10.47526/3007-8598-2024.1-01>G.A. SHADINOVA¹ , G.B. DAIRABAYEVA¹ , A.Zh. MALDYBEK² ¹ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan)² International University of Tourism and Hospitality(e-mail: gulzira.shadinova.g@ayu.edu.kz, gulanda18@mail.ru, Maldybek.aqmaral@iuth.edu.kz)RECOGNIZING SPIRITUAL SPACE: DISCOVERING
THE INNER DIMENSIONS OF HUMAN LIFE

Abstract. This article delves into the exploration of spiritual dimensions within an individual's inner world, investigates the essence of humanity, explores the internal aspects of spiritual existence, and advocates for a philosophical examination of the nature, purpose, and consciousness of life. People contribute to the collective consciousness of a nation by weaving their spiritual and philosophical views into the larger framework of society. This process creates a rich tapestry of national history, crafted from threads of personal and public philosophical thought that drive the evolving narrative of human civilization. The pursuit of spirituality and philosophy has long been intertwined with the social and historical structures that shape humanity's relationship with the nation. This study investigates the complex interplay between human spiritual inclinations, philosophical reflections, and their expression within societal and national contexts throughout history.

Using interdisciplinary methodologies such as historical analysis, sociological research, and philosophical inquiry, this study examines the evolution of spiritual and philosophical ideologies across different social structures and national identities. By exploring various cultural, religious, and philosophical traditions, the study aims to highlight the enduring role of spirituality and philosophy in shaping personal beliefs, social values, and national aspirations. Through a thorough analysis of social structures and philosophical discourse, the research demonstrates the profound impact of spiritual and philosophical thought on the collective consciousness of humanity. The findings reveal the intricate connections between spirituality, philosophy, and broader socio-political structures.

Keywords: human, spirituality, life, philosophy, culture, society, nation.

Г.А. Шадинова¹, Г.Б. Дайрабаева¹, А.Ж. Малдыбек²¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, (Қазақстан, Түркістан қ.),²Халықаралық туризм және меймандостық университеті (Қазақстан, Түркістан қ.)(e-mail: gulzira.shadinova.g@ayu.edu.kz, gulanda18@mail.ru, Maldybek.aqmaral@iuth.edu.kz)***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**G.A. Shadinova, G.B. Dairabayeva, A.Zh. Maldybek. Recognizing Spiritual Space: Discovering The Inner Dimensions Of Human Life // *HIKMET* журналы. – 2024. – №1 (1). – Б. 5–18.<https://doi.org/10.47526/3007-8598-2024.1-01>***Cite us correctly:**G.A. Shadinova, G.B. Dairabayeva, A.Zh. Maldybek. Recognizing Spiritual Space: Discovering The Inner Dimensions Of Human Life // *HIKMET*. – 2024. – №1 (1). – Б. 5–18.<https://doi.org/10.47526/3007-8598-2024.1-01>

Рухани кеңістікті тану: адам өмірінің ішкі өлшемдерін ашу

Андатпа. Бұл мақалада адамның ішкі кеңістігіндегі рухани өлшемдердің ашылу мәселесі қарастырыла отырып, адамзаттың мәнін зерттеп, руханилық болмыстың ішкі өлшемдеріне үңіліп, өмірдің табиғатын, мақсаты мен санасын философиялық тұрғыдан зерттеуге шақырады. Адамдар өздерінің рухани-философиялық көзқарастары қоғамның үлкен құрылымымен астасып, ұлттың ұжымдық санасына үлес қосады. Өз кезегінде, ел тарихының бай гобелені адамзат өркениетінің дамып келе жатқан баяндылығын қалыптастыратын жеке және қоғамдық философиялық ойдың жіптерінен өрілген. Жеке адамдар арасындағы руханият пен философияға ұмтылу адамзаттың ұлтпен қарым-қатынасын қалыптастыратын әлеуметтік және тарихи құрылымдармен ежелден астасып келеді. Бұл зерттеу адамның рухани бейімділіктері, философиялық рефлексиялары және олардың тарих бойындағы қоғамдағы және ұлттық контексттегі көріністері арасындағы күрделі өзара әрекеттесуді зерттейді.

Тарихи талдауды, социологиялық зерттеулерді және философиялық зерттеулерді қоса алғанда, пәнаралық әдістемелерге сүйене отырып, бұл зерттеу әртүрлі әлеуметтік құрылымдар мен ұлттық сәйкестіктердегі рухани және философиялық идеологиялардың эволюциясын зерттейді. Әртүрлі мәдени, діни және философиялық дәстүрлерді зерттей отырып, бұл зерттеу руханият пен философияның жеке сенімдерді, әлеуметтік құндылықтарды және ұлттық ұмтылыстарды қалыптастырудағы тұрақты маңыздылығын зерттеуге тырысады. Бұл зерттеу қоғамдық құрылымдарды, философиялық дискурстарды жан-жақты талдау арқылы рухани-философиялық ойдың адамзаттың ұжымдық санасына тигізетін терең әсерін ашады. Нәтижелер руханилық, философия және кеңірек әлеуметтік-саяси құрылым арасындағы ішкі байланыстарды көрсетеді.

Кілт сөздер: адам, руханилық, өмір, философия, мәдениет, қоғам, ұлт.

Г.А. Шадинова¹, Г.Б. Дайрабаева¹, А.Ж. Малдыбек²

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави
(Казахстан, Туркестан)

²Международный университет туризма и гостеприимства (Казахстан, Туркестан)
(e-mail: gulzira.shadinova.g@ayu.edu.kz, gulanda18@mail.ru,
Maldybek.aqmaral@iuth.edu.kz)

Распознавание духовного пространства: открытие внутренних измерений человеческой жизни

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема открытия духовных измерений во внутреннем пространстве человека, исследуется сущность человечества, заглядывают во внутренние измерения духовного существования, призываются к философскому исследованию природы, цели и сознания жизни. Люди вносят свой вклад в коллективное сознание нации, переплетая свои духовные и философские взгляды с более широкой структурой общества. В свою очередь, богатое полотно истории страны соткано из нитей личной и общественной философской мысли, которые формируют развивающееся повествование человеческой цивилизации. Стремление к духовности и философии среди отдельных людей уже давно переплетено с социальными и историческими структурами, которые формируют отношения человечества с нацией. В этом исследовании рассматривается сложное взаимодействие между человеческими духовными наклонностями, философскими размышлениями и их выражением в социальном и национальном контекстах на протяжении всей истории.

Опираясь на междисциплинарные методологии, включая исторический анализ, социологические исследования и философские исследования, это исследование исследует

эволюцию духовных и философских идеологий в различных социальных структурах и национальных идентичностях. Изучая различные культурные, религиозные и философские традиции, это исследование направлено на изучение непреходящей важности духовности и философии в формировании личных убеждений, социальных ценностей и национальных устремлений. Благодаря всестороннему анализу социальных структур и философских дискурсов это исследование раскрывает глубокое влияние духовной и философской мысли на коллективное сознание человечества. Результаты показывают внутренние связи между духовностью, философией и более широкой социально-политической структурой.

Ключевые слова: человек, духовность, жизнь, философия, культура, общество, нация.

Introduction

The study of spirituality and intelligence from a new perspective is an important scientific endeavor with significant socio-philosophical implications. Spirituality serves as a crucial resource that shields

individuals and communities from moral stagnation and spiritual decline, while also acting as a buffer against social and economic crises. This is because spirituality is an inherent quality rooted in the soul, expressed through respect for others, a sense of justice, a broad worldview, and a commitment to social responsibility. Spiritually conscious people are more likely to uphold universal human values and perform good deeds. The pursuit of spiritual values helps people navigate life's challenges and fosters societal harmony. Thus, a society that places a high value on spirituality is likely to have a prosperous future.

This field of study addresses the theoretical, methodological, and practical issues of spirituality and intelligence, exploring their roles and significance in human life and society, as well as in culture at large. It examines the foundations of human existence, explaining human nature and behavior, emphasizing the social aspects, and highlighting the pivotal role of spirituality in shaping society and guiding its development.

From a socio-philosophical perspective, analyzing spirituality through a new lens holds significant scientific importance. The growing interest in this field underscores its relevance. Spirituality is a source that prevents individuals and society from falling into spiritual deprivation and moral decay, offering protection against social and economic crises. It is a deeply ingrained feeling that manifests through respect for others, a sense of justice, a profound worldview, and a sense of social responsibility. Only those who are spiritually mature uphold universal human values and engage in good deeds. The pursuit of spiritual values helps individuals overcome life's challenges and fosters societal harmony. Hence, a society that cherishes spirituality has a promising future.

Research materials and methods

The research approach in this article is rooted in principles of impartiality, consistency, and scientific rigor. The methodology leverages a range of socio-philosophical analysis techniques, enabling a comprehensive and thorough examination of the concept of spirituality across various historical and cultural contexts.

The article explores the interplay between spirituality and morality, focusing on how these concepts contribute to the essence and character of individuals. It views spirituality as a multifaceted phenomenon from a socio-philosophical perspective and establishes it as a central quality that helps differentiate the nature and essence of a person. This framework also evaluates the role spirituality plays within broader society.

Furthermore, the article delves into the theoretical, methodological, and practical aspects of spirituality and reason, highlighting their importance in human life, society, and culture. It gives special attention to how spirituality and intelligence shape contemporary life and society, and how they drive the emergence of new trends and approaches within the modern philosophical and

ideological paradigm. Through this exploration, the article seeks to demonstrate how these elements can inspire broader societal shifts and influence cultural dynamics.

Results and discussion

How can one recognize spiritual space?

A.G. Kosichenko (2019) highlighted the nature of spirituality that defines what it means to be human, elevating it to the status of a self-propelled, evolving force. It's important, however, not to downplay the significance of conscious and deliberate actions on the path to spiritual growth. Without spirituality, a person may lose their emotional depth, integrity, and innocence, becoming a mere instrument of pure rationality and pragmatism. While a person governed by reason can accomplish many objectives in life, the outcomes of their actions might not bring light and warmth to the world or foster spiritual enrichment in society. Among those who have examined the concept of spirituality, A.G. Kosichenko's contributions stand out. He observed that the spiritual substance of existence emerges through creativity and defined spirituality as a unique human attribute. Kosichenko emphasized that spirituality serves as a bridge between individuals and the external world, indicating that it transcends conventional patterns of human behavior, potentially enhancing both the person and their surroundings. Within this framework, the author suggests that a person's connection to the world represents only a fraction of their spiritual being, indicating that spirituality involves much more than just intellectual, emotional, intuitive, or creative modes of communication. The central question then becomes: what is spirituality, and how can we better understand its essence? To address this, the author reflects on Kosichenko's perspective, which proposes that spirituality is not merely a consequence of human lifestyle choices; it existed before humanity and is what fundamentally defines us as humans. Through various forms of life experience, people can express their spiritual meaning, collectively shaping what we recognize as the spiritual world of humankind. Furthermore, the author dives deeper into the nature of spirituality, proposing that there may be a distinct law of spiritual development that operates independently from the physical laws governing the material world. This insight suggests that spirituality offers a different way of understanding reality, presenting signs and symbols that can guide a new philosophical exploration into the essence of spirituality. The author posits that these spiritual elements are not confined by ordinary human behavior, indicating the presence of a deeper, more profound dimension that invites further contemplation and exploration (Kosichenko, 2019:708).

It is undeniable that contemporary philosophical thought in the 21st century acknowledges the spiritual dimension of the relationship between humanity and the universe. While there is ongoing debate on this topic, the course of history tends to correct deviations as they occur. At the same time, we know that any new direction or change can be challenging to embrace. Recent publications indicate that the persistence of outdated ways of thinking and traditional methodologies is hindering many scientists from gaining new insights into human nature.

The Kazakh philosopher G. G. Solovyova (1998) describes spirituality as the capacity to perceive inner light. She suggests that the foundation for this concept lies within the realm of real people, cautioning that we must also recognize the legitimacy of material existence. We must acknowledge the cold, harsh, and harmonious laws of the universe, which represent the absolute. However, it is primarily through spirituality that people define their essence, and the marvelous world can achieve spiritual growth through human engagement (Solovyeva, 1998:163).

Of course, every individual represents a culmination of culture and social relationships. However, reducing a person to a mere collection of social interactions doesn't sufficiently capture their ultimate meaning. Human spirituality encompasses unique qualities that transcend these social constructs. V.S. Barulin (1999) identifies the main facets of spirituality: its universality, ideality, and the subjective world. These elements encompass a variety of spiritual dimensions, including rational, emotional-affective, epistemological-cognitive, value-oriented, and worldview-related aspects. Spirituality embodies scientific concepts, moral values, religious beliefs, aesthetic categories, and

common knowledge. It's believed that these factors are interconnected and collectively shape the spirituality of both individuals and society.

It's important to understand that the concept of spirituality can be fully aligned with the spiritual life of society, sometimes referred to as "spiritual production." This broad activity can lead to a dilution of individual spirituality. In the collective spiritual domain, which includes media, academia, and popular culture, we often see activities that promote a lack of spirituality, shamelessness, and destructive tendencies, while presenting them as spiritual outputs. It is biased to evaluate such trends as genuine signs of spirituality. Yet, this might represent the first step in revealing authentic spirituality. Genuine spirituality cannot be achieved through mere idealism; it must be infused with moral values and an intrinsic sense of sanctity to reach its highest form. True spirituality is defined by a person's perception of the world through creative and positive imagery, fostering spiritual harmony, and demonstrating a capacity to share inner warmth and kindness with others. A person's spirituality, along with their inherent ideality, is shaped within a given time and space, but its reality becomes clear only through interaction with the environment. Isolated or unexpressed spirituality remains potential, not actualized (Spiridonova, 1997: 68).

Under normal circumstances, the development of a person's spiritual and moral foundations holds significant importance. M. Crozier once observed that societal transformation is directly linked to changes in individual consciousness. This idea underscores the need to create a personal system of value orientations that guides the direction and content of an individual's spiritual and moral development in new contexts (Smirnov, 2011: 86).

If we set out to explore the core aspects of a person's spiritual and moral development, it's essential to examine the fundamental categories that shape one's spiritual and moral identity. This exploration provides a framework for understanding how individuals form their beliefs and make ethical decisions.

When we examine the category of "morality," we find that its interpretation varies widely across different schools of thought and cultural contexts. Researchers such as A. I. Brodsky, A. A. Huseynov, and A. Yu. Smirnov consider "morality" in relation to other concepts like "ethics," "culture," and "moral code." This interconnectedness highlights the complex nature of moral thought. Addressing the various pedagogical and philosophical understandings of "morality," I. R. Chinkin suggests that the concept of "morality" should be discussed in terms of its core characteristics, which might differ depending on cultural or religious contexts (Abdullayev, 2013: 54).

The New Philosophical Encyclopedia presents morality as the final stage in the development of the objective spirit, following abstract law and ethics. According to Hegel's definition, the distinction between morality and ethics is nuanced: "morality is the realm of true freedom, where the subjective will perceives itself not only as existing, but also as inherently free, representing its own understanding of mercy and conscience." Morality, according to Hegel, encompasses a deeper sense of self-awareness, where individuals' actions reflect their inner truth. This sense of moral identity drives individuals toward actions that align with their personal beliefs (Barulin, 1999: 112).

Acknowledging that both of these concepts aim to guide individual behavior, philosophers suggest that morality represents an internal arrangement where individuals act according to their conscience and free will. This internal compass differs from ethics, which imposes external demands on individual behavior and works in conjunction with societal and legal expectations. In this light, morality is seen as more personal and intrinsic, focusing on individual integrity and responsibility. These philosophers emphasize that, while morality and ethics are not in direct opposition, they serve distinct roles in guiding behavior.

It's worth noting that the intersection between morality and ethics has been a point of debate among scholars for centuries. Some argue that morality operates in a realm where societal judgment is less critical, focusing more on internal conviction, while ethics involves navigating societal norms and legal frameworks. Others believe that a well-rounded individual balances both morality and ethics

to maintain harmony between personal beliefs and societal expectations. Thus, exploring the relationship between morality and ethics provides insights into the broader scope of human behavior and the ongoing quest for personal and collective meaning.

Spirituality is not confined to a meditative practice or a particular state of consciousness. Instead, spirituality is Love in action—a deep and inclusive Love that embraces all people and all things. This Love is intrinsic to every individual and is crucial for true human growth and development. Art serves as the primary vehicle for expressing and nurturing spirituality in the social sphere. In the context of Kazakh spirituality, we observe that every authentic work of art holds the potential to transform the human world, instilling it with a new spiritual force and atmosphere. Works that fall short of this transformative power are marked by false values and negative influences, which can disrupt harmony and erode the moral fabric of society. Ultimately, history acts as the definitive judge, sifting through what is valuable and enduring. Across all cultures, people work to preserve the relics and treasures from their past that enrich their spiritual lives, underscoring a universal human drive for continuity and connection to spiritual roots. This explains why folk art and the masterpieces created by great artists have such a profound impact. The loss or inadequate recognition of these vibrant expressions of ethnic culture and spirituality represents a significant setback for human development.

B.K. Kudaibergenov, a scholar renowned for his thorough exploration of spirituality's complexities, delved into its unique qualities and varied directions. In his work, he points out that spirituality serves as a guiding force, helping individuals navigate their lives and society. He emphasizes that true freedom is expressed through the active and conscious effort to improve both the natural and social environments. A person discovers their true meaning only when their activities within society are driven by creativity and a desire to contribute positively. Kudaibergenov's core concept revolves around the evaluative function of spirituality—the ability to classify and discern values, distinguishing between what is uplifting and what is detrimental. This notion forms the foundation of how people shape their worldviews, influenced by their relationship with these values.

During the journey of self-discovery and spiritual growth, it is natural for individuals to make mistakes and encounter errors, as they exercise the freedom granted to them by the principles of truth and choice. However, those who misuse this freedom, focusing solely on personal convenience and material gain, inevitably miss out on spiritual development. Such individuals, lacking the broader perspective of spiritual values, eventually become insignificant in the grand narrative of history.

Aligning with Kudaibergenov's (1995) perspective, we identify another crucial aspect of creativity that fosters spirituality: authenticity. True creativity cannot be motivated solely by pragmatic concerns; it must emanate from genuine inspiration. This calls for an approach to creation that seeks to reach the highest levels of expression, allowing art to serve as a beacon of spiritual insight and a testament to the human capacity for transcendence. When artists and creators embrace this perspective, their works become more than just aesthetic experiences—they become catalysts for a deeper spiritual awakening.

The tradition of people who serve as intellectual representatives of society, those who symbolize its identity during various historical periods, clearly demonstrates that national ideals are fundamental in addressing societal needs and shaping public consciousness. As the intellectual sphere (encompassing culture, philosophy, art, and science) evolves, the national consciousness takes form, guided by these very ideals. Intellectuals who champion the concept of national interest and promote values that benefit humanity also serve as torchbearers for broader spiritual development. Through their efforts, they provide invaluable lessons for upcoming generations, setting a course for spiritual growth that aligns with the distinct demands and sensibilities of each era (Kudaibergenov, 1995: 48). While ancient civilizations might not have achieved the scientific breakthroughs of modern times, they laid the crucial groundwork for scientific thought by embracing new ideals, striving for greatness, and acquiring essential skills through everyday experience. This ability to learn from day-to-day interactions and to apply those lessons toward larger goals is a testament to the qualities inherent in human nature. The study of historical ideas and their development requires a careful

examination of the unique philosophies and the depth of knowledge that characterize each distinct era. This work also relies on scientific methods to uncover the deeper truths about human thought and culture. A profound mystery underlying human existence is the complex workings of the human mind. Although much research has been done in the scientific community to understand consciousness, its true essence and general patterns can only be discerned through the examination of artifacts and other tangible evidence from the past. These artifacts are valuable because they are often the physical manifestations of human consciousness in a given historical context. For example, ancient societies have left behind numerous images and symbols that suggest their concerns about the future. Similarly, the tools they used in everyday life offer further clues about their intellectual landscape and daily activities.

Intellectuals and people with exceptional abilities have played a critical role in advancing wisdom and science for centuries, seeking out spiritual values in the process. The contributions of the earlier generations are pivotal because they mark the beginning of a collective journey toward a specific ideal. This journey often leads to the development of personality traits and characteristics that reflect a person's level of intelligence. At the same time, national ideals play a central role in shaping these individual personalities. Consider the example of a book containing a scientist's wisdom – it might not resonate with an ordinary student unless it is presented in a clear, structured manner. However, when the same knowledge is organized into formulas, scientific laws, and carefully defined conclusions, it becomes more accessible and comprehensible to those seeking knowledge.

People today recognize that deep knowledge and understanding require a combination of thoughtful reflection and active learning. The philosophy underpinning national concepts is a critical driver of the evolution of culture, science, art, and education. Over time, this philosophy has evolved, thanks to the contributions of numerous intellectuals who have worked toward the betterment of society. Through their dedication and insight, they have laid the groundwork for the continued growth of cultural richness, scientific innovation, artistic expression, and overall education. It is this ongoing tradition that serves as a foundation for future progress and development in a society that continually seeks to build upon the achievements of the past.

The spirit of intellectuals who live for the good of the nation, when it comes to national affairs, is one of dedication and diligence. They engage in their own work across various spheres of society, actively seek the truth, and even, in the context of their nation's destiny, are free to serve the people. Their knowledge develops on the foundation of the qualities instilled in them. Throughout the history of society's formation and cultural development, intellectuals have emerged, disseminated knowledge and science to the people, and contributed to the advancement of the spiritual world, faithfully serving the people's interests. They have brought values to light, established their place in history, and preserved their role and function.

Any spiritual being who cares about the welfare of others seeks to master all eight aspects of creativity at once. The value of the insights from individuals who lived long before us remains constant, even as societal norms become more established and cultural balance progresses. In history, our forefathers described the enduring nature of human inner qualities with the saying, "The companions of virtue are intelligence, contentment, manners, patience, hope, peace, and unity." If we consider the essence of wisdom, we see that it represents a high-level cluster of phenomena based on human experience, fostering knowledge. History shows that for a national concept to develop, the individual creating it must possess experience that aligns with their own existence. A person's capacity to form an idea that accommodates their experience and adapts their generation to contemporary demands affects their ability to navigate various challenges across all spheres of spiritual life, even those contrary to their intellectual pursuits. Evaluating concepts from the perspective of human destiny, national interest, and the welfare of future generations, we prioritize the qualities that are essential for a person's spiritual growth (Qazaq rýhaniaty: tarihi-filosofialyq jáne etnomádem negizder, 2013: 54).

Political ideology, aimed at promoting national or state interests based on historical events and addressing various political and social crises, serves as a driving force in the evolution of society. As history reveals, songs embodying the wisdom of those who led the nation through historical periods have been preserved in the collective memory of future generations. This political ideology, grounded in the historical narrative of human civilization, drives social development by seeking to advance the ideology of a nation or state, often inspired by key historical events and various crises. Songs that illustrate the intelligence and insight of those who faced challenges during significant moments in history have emerged and remain part of our collective memory through the generations.

Ahmet Baytursynov, a member of the Alash movement, highlights in his work "Literature Expositor" the significance of historical poems in shaping the spirit of a people: "Spiritual tales and heroic stories are remnants of a time when the people's spirit was elevated. By examining the spirit of the heroes and the words of the poets who immortalized them in song, we can gain insight into the spirit of the people at the time the song was created. Just as fairy tales offer clues about the customs and conditions of the past, they also reveal the mindset of the storytellers and their broader context. Through legends and fairy tales, which have become part of our history, we can understand not only historical narratives but also the intelligence of cultural figures who shaped the way people thought and understood life. The legends that inspire people to fight for their homeland and live loyally are spiritual symbols left by notable individuals, marking their place in history. Many elements within these legends reflect the wisdom and personality of ancient peoples, a heritage preserved through human knowledge (Dossanova, Abdimanuly, & Kapağan, 2020: 35).

While humans can create advanced technology through scientific means, they cannot manufacture wisdom. Science can be developed through wisdom, ability, and deep knowledge, for wisdom is the guiding principle that fosters scientific innovation. If science requires a person to be capable, wisdom is the source from which that capability emerges. The hallmark of wisdom is a unified vision for the welfare of the people. It is the capacity to reflect on history, learn from it, and generate new knowledge from its lessons and from lived experience. The legacy of human intellect, maintained in historical records, forms the basis for examining ideas in the spiritual heritage originating from ancient times.

The core of spiritual values embedded in the history of each culture, the essence of a nation's identity, and the worldview of its people all draw from a national philosophy. This phenomenon is studied within the broader context of philosophy, taking into account the historical and cultural space in which social development occurs. It is absorbed into the collective consciousness of each generation and civilization. Despite the shifting sands of time, the spirit of intellectual freedom and wisdom that drives societal development will always be at the forefront of safeguarding a generation's right to its unique place in history.

Issues of national interest in each nation's history, concepts explored by thinkers for the sake of their country, works penned by brilliant minds for the benefit of future generations – all these contribute to the formation of the national idea. They provide insight into the spiritual underpinnings and distinctive traits of a people. Thus, by exploring the legacies left by great thinkers and the timeless wisdom embedded in their work, we can understand the enduring characteristics of a nation's spirit. The national idea is a concept that defines the core nature and essence of a nation. It embodies the character, direction, and values that shape a nation's identity, guiding its historical trajectory and encapsulating its worldview and internalized traditions. It serves as a constant throughout a nation's history, preserving the spirit of generational efforts to maintain and promote national interests, as well as capturing the unique experiences that give rise to a sense of identity and individualization within the nation. The continuity of historical knowledge, national values, and cultural experiences across generations is central to the national idea.

Exploring the phenomena of human spirit, wisdom, and creative activity along the path of spiritual development can reveal the underlying nature of a national concept. This concept has endured through various social events across different historical periods, has been rediscovered and

reinterpreted throughout the country's life, and is deeply rooted in the soil of the nation, persisting across generations. Each historical era is filled with manifestations of social consciousness that stem from the evolving understanding and attitudes of successive generations. The cultural milestones in the history of philosophical thought affirm the direction of collective reflection, the extent of differentiation in values, the boundaries of knowledge, experience, and science, as well as the richness of worlds yet to be explored in the ongoing narrative of history (Margulan, 1986: 83). Thus, culture – particularly national culture – is a product shaped by the concept of the nation.

Our ancestors developed their worldview through their encounters with the natural environment, responding to its pressures, and grounding their lives in the knowledge gained from these experiences. This is why traditional education is considered the cradle of the national concept. When generations learn from the spiritual insights of intellectuals, engage with history, and absorb information with open-mindedness and understanding, they contribute to the evolution of the national idea. As wisdom fosters the well-being of the people, it broadens the scope of leadership within the national concept. This dynamic process is among the most significant in human history.

By studying the concept of the national idea from both theoretical and practical perspectives, one can gain a deeper understanding of its foundational functions and underlying knowledge. These ideas have endured throughout human spiritual history, from ancient times to the present day, continually evolving as part of the broader cultural and intellectual heritage. In his work "Three Obvious Things," Sh. Kudaiberdiuly explores the innate drive within every living creature to seek growth and ensure the continuation of their species. He states, "In this world, everyone, from tiny, seemingly inconspicuous creatures to human beings, actively pursues growth and development for their kind. This innate drive is known as 'every fiber,' representing a fundamental path of creation."

As humans, our roles vary based on our capabilities and circumstances. Some focus on improving their own lives, while others work for the betterment of their communities or for all humanity. In this context, the quest for a more complete human existence can be seen as a desire to create a paradise not just for oneself but for everyone. Human destiny and the guiding ideas that shape our lives are inseparable, each influencing the other. A person without ideals or guiding principles finds it difficult to lead a purposeful life, suggesting that goals and ideals are essential for personal fulfillment. This is why contradictions, individual actions, and broader historical events, while sometimes disruptive, can become the driving force for the emergence of new ideas and innovations.

However, the impact of these new ideas depends on the way they align with or challenge the broader interests of society. This alignment is influenced by human intelligence, which plays a critical role in assessing whether a new idea will serve the greater good or create conflict. Although the spiritual phenomena that comprise the essential bases of these ideas are interdependent and generally aligned, the attitudes derived from their categorical roots can point in multiple directions, sometimes creating uncertainty.

As the philosopher Immanuel Kant writes in his "Critique of Pure Reason," the richness of language can both illuminate and complicate our understanding of concepts. It is common for a concept to seem straightforward at first, but its clarity can become muddled when subjected to deeper scrutiny or influenced by various interpretations. This is why scholars engaged in the study of the philosophy of ideas seek to clarify complex issues by transforming them into clearly defined concepts. Their approach involves identifying the core sources of these concepts and verifying their truth through rigorous examination. The idea itself is a product of the human mind, shaped by the inner impulses of the spirit, and it exists in a state of constant activity and excitement. Throughout the history of philosophy, the idea has often been explored through the lens of human knowledge and understanding.

The ultimate goal for humans in life is not to unravel every mystery in existence or uncover all the secrets of creation. Rather, it is our duty, as humans, to live authentically and to express our unique identities. To gain spiritual value and insight, one must first recognize the spirit within themselves, and then be prepared to accept and nurture their soul. The Kazakh thinker Shakarim (1991)

emphasized the importance of a "pure mind" as the most reliable measure for evaluating the quality and integrity of one's thoughts. This perspective highlights the need for clarity, discernment, and an unwavering commitment to principles in the pursuit of a meaningful and fulfilling life (Shákárim, 1991: 27).

The soul possesses impeccable intellectual abilities. It generates ideas from a clear mind, and pure knowledge derives from this clarity. At the same time, common sense represents pure knowledge, derived from a pure mind, and reflects the importance of such purity to society. This concept has a profound spirit. Keeping the mind clear also preserves the spirit's purity. Moreover, common sense dictates that there should be purity in both the human spirit and the realm of ideas. Prudence, in this context, aims to achieve virtue as its ultimate goal, highlighting virtue's importance in illuminating the fundamental nature of human experience.

Acknowledging virtues in young people, which contribute to a country's spiritual and moral development, forms the foundation of cultural identity. Spirit represents the tangible manifestation of this phenomenon in the historical and social context. This concept drives human beings to explore the stages of development across time and requires recognizing the human mind's personality as the primary force behind these explorations. Intelligence, with its unique ability to perceive concepts through the mind's eye rather than just physical sight, solves problems by contemplating them. This attribute distinguishes intelligence (Jia & Krettenauer, 2017: 3).

A person's character can always be enhanced by nurturing spiritual qualities. The pursuit of freedom, its intrinsic value, the goal of achieving it, along with human temperament, character, and the interplay of spiritual phenomena with the human soul, create a complex yet cohesive framework. If we explore the spiritual meaning of the saying "The head of thought is a pure mind," it becomes apparent that the source of a pure mind is pure thought, with pure knowledge as its domain. From the spiritual perspective of human existence, knowledge is the foundation of all historical and social development. The path to spiritual growth lies in meditation, while the roots of aesthetic values reside in the human soul, indicating that this is where artistic values are born.

The scholar Sh. Kudaiberdiuly has spent years exploring the independence of these core spiritual concepts. His work in "Three Certain Things" leads him to conclude: "When you combine the three aspects of humanity—justice, and compassion—you foster both a Muslim conscience and a Russian conscience." This notion raises the question: what constitutes a conscience, and who holds responsibility for it? According to the feedback gathered, it appears that people appreciate these qualities. The rationale, I believe, is that conscience finds satisfaction in acting justly. There's no definitive answer to where conscience originates, but it seems to require an awakening of the soul. The soul is eternal, impervious to destruction, and strengthens over time, thus requiring support to progress. This support includes maintaining a clean body, a whole character, and upright ideas and behavior. Conscience, one of the most significant attributes, encapsulates these elements.

If we delve into the core of Shakarim's ideas, especially in the context of the individual's nature within a broader historical framework, we encounter a dynamic tapestry. There is the individual, guided by a spiritual force that propels them toward personal growth and societal contribution. Beyond the individual, there's a nation, a larger entity that thrives on the wisdom and guidance of Intellectuals – individuals who often emerge only once in a hundred years, or even once in a thousand. True intellectuals are not just thinkers; they are visionaries who dedicate their lives to the advancement of their nation, humanity, and future generations. The spirit that drives them is inextricably linked to the spirit and aspirations of the nation. It seems that such rare individuals are born when real intellectuals are tasked with serving the nation and guiding its trajectory (Konyratbayeva, Satenova, & Konyratbayev, 2018: 30).

When the soul is not adequately nourished, a person may find little purpose in continuing their existence. The human soul is unique and requires continual replenishment, a need that can be met only through the cultivation of spiritual qualities. These qualities are essential for transforming personal ideas into societal values, playing a critical role in the broader process of social change. The

formation of the spirit begins when the soul is infused with spiritual attributes. The spirit is more than a human trait—it is a field of energy, a spiritual and social space generated by the soul's presence within the human mind. The quest to understand the universe's structure, the immortality and autonomy of the soul, and the purpose of life is a universal human endeavor. "By their works, we can discern the acuteness of the ear, the strength of the strong, and the skill of the artisan." It is my belief that the creator, who crafted us as we are, possesses the key to all knowledge and power, reminding us consistently that there's no absolute standard for all things.

Shakarim's approach indicates that the genesis of an idea is rooted in personal thoughts and experiences. If a person's spiritual attributes play a significant role in the creation of ideas, then their intellectual nature is the binding force that unites soul and body, thereby influencing the eventual outcome of national concepts. Although reality might not always be visible to the naked eye, it can be grasped by the mind through the process of perception. A striking example of how individual character plays out in a broader setting is when individuals gain political power and receive support from their nation.

In the Kazakh tradition, happiness and the human condition result from unique phenomena occurring within the soul. Personal experiences emerge from discovering real life within its historical context. This connection is exemplified by Umbetei Zhyrau, who, in his poem about the death of the Kazakh hero Bohembai at the hands of Abylai Khan, illustrates how individual fate intertwines with the larger national narrative. Similarly, Kazakh historian Yermukhan Bekmakhanov, in his study of Kenesary Khan's life and actions, noted that "Kenesary stood out for his courage and heroism from his youth." As a young man, Kenesary boldly declared to his peers, "I will never give up my courage; I will die showing great bravery." Bekmakhanov further elaborates that over time, Kenesary grew into a real hero and leader. These observations hold historical validity, demonstrating that intellectual activity and personal determination are pivotal in shaping a person's spiritual formation and in transforming personal beliefs into broader societal ideals.

The search for the meaning of life, action, progress, and spiritual growth is a journey that profoundly influences the human soul. Spiritual beings possess a quality known as intelligence. Philosophers suggest that intellectual activity can be seen as an expression of rationality—the ability to understand and to act based on knowledge and reason.

It's a mistake to think that the concept of intelligence has been studied exclusively by professional philosophers focused on epistemology. While philosophers have developed systems to understand the phenomena of human knowledge, its levels, functions, and spiritual and social potential, Kazakh philosophy has also explored the broader aspects of human existence, including the concepts of thought, ideas, attitude, words, and action. Our thinkers have shared insights like this: "The source of words is thought. Words are the mirror of your soul. But if you are always swayed by those who speak beautifully, you may be deceived. The quality of words is in their beauty, but the quality of thought is in its truth. A word might be thought today and spoken tomorrow. Evening thoughts are different from morning thoughts. An unproductive word is a dead word."

Studying human cognition's creative power through the lens of intelligence reveals the unique approach of thinkers who are not confined by professional dogma. These thinkers explore the spirit, function, and meaning of ideas, revealing truth through wisdom, and valuing ideas in the broader context of societal development. As Magzhan Zhumabaev wrote:

A wandering soul leaves a trail behind,
If a cobbler dies, he leaves behind his tools.
If a wealthy person dies, his livestock survives.
When an orator dies, his words remain forever.
The unending cycle of the world, Wise words endure and travel far.

The image of intellectuals who fought for the freedom of the human spirit, who shaped national ideals, and who made significant contributions to cultural transformation, comes to mind. It is through

lived experience that we understand the essence of the lives of individuals (Ashymkhanova & Alpysbayeva, 2020: 18).

Ancient Greek philosophers identified two types of intelligence. The first type represents a unique quality of the human spirit, while the second type is a quality that can be improved through activities such as study and research.

The advancement of science and technology is a process that unfolds over time. Long before that, humanity spent hundreds of years in a continuous search for knowledge. The results of the work done by intellectuals remain a valuable aspect of the spiritual domain during this journey. This is primarily an ideology that educates the younger generation to fully grasp national values and revitalizes the historical experience of our country during a period of scientific and technological progress.

The national concept is a spiritual legacy that encapsulates the breadth of a country's worldview, deepens the new generation's understanding of national ideals, and guides the work and values of intellectuals for the benefit of the nation. All these efforts are undertaken with the nation's interests in mind.

Thus, spirituality, as a unique phenomenon, is tied to the historical stages in the evolution of a community or society and generally manifests in forms that reflect its history. This can be observed in the history of any people, and this study will illustrate it by examining the development of Kazakh spirituality. The elements that form the core of spirituality can be connected to a positive spiritual force that drives a person to create a system of truth, energizes the universe through spiritual growth, and fosters internal harmony within society (Barlybayeva & Nysanbayev, 2018: 15).

Conclusion

In conclusion, transforming the national concept into the experience of the state through education, science, culture, and art could foster the prosperity of the country, creating a fertile environment for the ideas of intellectuals to flourish throughout history. The concept of a nation serves as the foundation of its existence, shaping the position and orientation of everyday life at the level of the individual. Wisdom and artistic expression, which are useful to the nation and common to all cultures, form the basis for the development of the cultural identity of another nation within the history of a given country.

If spirituality is connected to the soul of an individual, then worldview is intertwined with intelligence, intellect, and rationality. Some researchers emphasize that the link between worldview and spirituality should be examined at the highest level of human activity. The rationalization of human spirituality manifests in the development of a worldview system, while other forms of spirituality may present more discrete concepts. Unfortunately, many researchers tend to equate spirituality with its different forms instead of recognizing their distinct qualities, leading to theoretical and interpretive errors.

A person's desire to share their positive qualities with the world – to offer their intelligence, talent, ability, warmth, and love for others and nature – is a sign of genuine spirituality. Spiritual development begins when these principles take precedence in a person's life. Conversely, a person who prioritizes self-serving needs over the well-being of others has distanced themselves from the path of spirituality, effectively becoming a slave to their ego. This direction of self-centeredness is regrettably becoming more prevalent in modern Kazakh culture. When civilization reaches its least empathetic stage of development, this kind of coarse public opinion can reinforce such attitudes. These trends serve as indicators of a society's spiritual progress, or lack thereof—a crucial measure of its overall well-being.

BIBLIOGRAPHY

Abdullayev R. M. The History of Public and Cultural Reformation in the Caucasus and Central Asia:(19th-Early 20th Century). – IICAS, 2013. - 326 C.

Ashymkhanova S. A., Alpysbayeva A. E. Translation features of the appeal words of a national character in the poems of Magzhan Zhumabayev (Turkish, Russian and English languages) //Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2020. – Т. 179. – №. 3. – С. 17-25.

Barlybayeva G., Nysanbayev A. N. Ethical Thought of Kazakh People as a Basis of the Spiritual Revival of the Country //Voprosy filosofii. – 2018. – №. 9. – С. 13-19.

Dossanova N., Abdimanuly O., Kapağan E. The influence of Akhmet Baitursynov's literary publicistic heritage on the spiritual development of Kazakh people at the beginning of The XXth century //Journal of History Culture and Art Research. – 2020. – Т. 9. – №. 4. – С. 286-297.

Jia F., Krettenauer T. Recognizing moral identity as a cultural construct //Frontiers in psychology. – 2017. – Т. 8. – С. 1-5 p.

Konyratbayeva Z., Satenova S., Konyratbayev O. Revealing shakarim's passionate nature via his linguistic personality //Bilig. – 2018. – №. 86. – С. 23-44.

Барулин В.С. Социальная философия. Учебник. – Изд. 2-е. – М.: ФАИРПРЕСС, 1999. – 560 с.

Косиченко А. Г. Духовное состояние человека в современном мире //Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество. – 2019. – №. 2-2. – С. 708-712.

Кудайбергенов Б.К. Социально-философские поиски духовности: традиции и современность. – М.: Изд-во МГАП – «Мир книги», 1995. – 218 с.

Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер. Ұжымдық монография / З.К. Шәукенованың жалпы редакциялауымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 375 б.

Марғұлан Ә.Х. Еңбекпен өткен өмір. Жұлдыз, 1986. №1. – 176 б.

Смирнов А. Ю. Этноментальные характеристики российского правосознания в контексте глобализирующегося общества: Монография //Ставрополь: Изд-во СевКавГТУ. – 2011. – 177 С.

Соловьева Г.Г. Вл. Соловьев: вера и любовь // Проблемы духовного развития. Алматы: Ақыл кітабы, 1998. – 193 с.

Спиридонова В.И. Бюрократия и реформа (анализ концепции М. Крозье). М. - 1997. - 201 с.

Шәкәрім Қ. Үш анық //Алматы: Қазақстан және Ғақлия ғылыми-әдеби орталығы. – 1991. – Т. 34. - 80 б.

REFERENCES

Kosichenko, A. G. (2019). Duhovnoe sostojanie cheloveka v sovremennom mire [The spiritual state of man in the modern world]. Bol'shaja Evrazija: razvitie, bezopasnost', sotrudnichestvo, (2-2), -708-712. [in Russian]

Solovyeva, G. G. (1998). V. Solov'ev: Vera i lyubov' [Soloviev: faith and love]. In Problemy dukhovnogo razvitiya (p. 193). Almaty: Akyl kitaby. [in Russian]

Spiridonova, V. I. (1997). Byurokratiya i reforma (analiz kontseptsii M. Krozier) [Bureaucracy and reform (analysis of the concept of M. Crozier)]. Moscow, Russia: [Publisher not specified], - 201 p. [in Russian]

Smirnov, A. Y. (2011). Etnomental'nye kharakteristiki rossiiskogo pravosoznaniya v kontekste globaliziruyushchegosya obshchestva: Monografiya [Ethnomental characteristics of Russian legal consciousness in the context of a globalizing society: Monograph]. Stavropol, Russia: Izdatel'stvo SevKavGTU, 177 C. [in Russian]

Abdullayev, R. M. (2013). The History of Public and Cultural Reformation in the Caucasus and Central Asia:(19th- Early 20th Century). IICAS, 326 C. [in English]

Barulin, V. S. (1999). Sotsial'naya filosofii. Uchebnik (2nd ed.). Moscow, Russia: FAIR-PRESS, 560 C. [in Russian]

Kudaibergenov, B. K. (1995). Sotsial'no-filosofskie poiski dukhovnosti: traditsii i sovremennost' [Social and philosophical search for spirituality: traditions and modernity.]. Moscow, Russia: MGAP – "Mir knigi", 218 C. [in Russian]

Qazaq rýhaniaty: tarıhı-filosofıalyq jáne etnomádenı negızder [Kazakh spirituality: historical-philosophical and ethno-cultural foundations.]. (2013). Ujymdyq monografiya / Z.K. Sháykenovanyń jalpy redaksialaýymen, Almaty, QR BGM GK FSDI, 375 C. [in Kazakh]

Dossanova, N., Abdimanuly, O., & Kapağan, E. (2020). The influence of Akhmet Baitursynov's literary publicistic heritage on the spiritual development of Kazakh people at the beginning of The XXth century. Journal of History Culture and Art Research, 9(4), 286-297. [in English]

Марғұлан А.Х. (1986). Еңбекпен өткен өмір [A life of hard work]. Juldyz, no. 1, 176 b. [in Kazakh]

Шәкәрім Қ. (1991). Үш анық [Three clear things.]. Almaty, Qazaqstan jáne Ғақлия ғылыми-әдеби орталығы, Т. 34, 80 b. [in Kazakh]

Jia, F., & Krettenauer, T. (2017). Recognizing moral identity as a cultural construct. Frontiers in psychology, 8, p. 1-5. [in English]

Konyratbayeva, Z., Satenova, S., & Konyratbayev, O. (2018). Revealing shakarim's passionate nature via his linguistic personality. Bilig, (86), 23-44. [in English]

Ashymkhanova, S. A., & Alpysbayeva, A. E. (2020). Translation features of the appeal words of a national character in the poems of Magzhan Zhumabayev (Turkish, Russian and English languages). Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja, 179(3), 17-25. [in English]

Barlybayeva, G., & Nysanbayev, A. N. (2018). Ethical Thought of Kazakh People as a Basis of the Spiritual Revival of the Country. *Voprosy filosofii*, (9), 13-19. [in English]

Д. МҰСТАПАЕВА

т.ғ.к., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Түркістан, e-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz)

ТҮРКІСТАН ДӘУІРІШТЕРІНІҢ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ (XIX ғ. екінші жартысы)

Аңдатпа. Мақалада XIX ғ. екінші жартысында қазақ жеріндегі, Түркістан өлкесіндегі жергілікті елдің ғасырлар бойы ұстанған рухани құндылықтары туралы зерттеген зерттеушілер еңбегіндегі тұжырымдар мен зерттеулер қамтылады. Ресей құрамына енген кезеңдегі жүргізілген ғылыми зерттеулер авторлардың еңбектері, жергілікті елдің діни сенімі, рухани құндылығы, ағарту, саяси-экономикалық, тұрмыс-тіршіліктерінің ерекшелігі мен қалыптасқан дәстүрлерін көрсетеді. Осыған орай Түркістан өлкесіне арнайы қызметтермен, ғылыми мақсаттармен келген П.Поздневтің, Н.С.Лыкошин, В.В.Верещагин, Ә.Диваев сол кезеңдегі елдің саяси-әлеуметтік, экономикалық, рухани ұстанымдары мен салт-дәстүр, наным-сенімдерін зерттеп, ғылыми басылымда жариялап отырған.

П.Поздневтің ислам дәуіріштерінің өмірлері мен рухани ұстанымдарын зерттеуі христиан дінін ұстанған тұлғаның дінді іштен зерттеп, оның рухани тұғырын зерделеп, оны саяси мақсаттарда қолдануға негізделген. Орта Азияда, Түркістан өлкесінде көптеген жылдар қызмет еткен Н.С.Лыкошин Түркістан халқының рухани өмірін, экономикалық дамуын, статистикалық тұрғыда зерттеп, сопылық ілімге байланысты зерттеулер мен Қожа Ахмет Ясауи хикметін аударумен, кесенелердегі діни рәсімдер, жасалған рухани ас туралы зерттеп жазуымен ерекшелінген. Өз кезегінде В.В.Верещагин, Ә.Диваев дәуіріштер мәдениеті, ишандардың елге жасаған қайырлы істері, жергілікті елдің өмір салты мен уақыптар жағдайы, каландар, мадахтар туралы ғылыми зерттеулерін жазып жариялады. Бұл зерттеулер жаңа жерді жаулап алу саясатындағы іс-шаралардың жүргізу мақсатына негізделді, Осы зерттеулердің елдің мәдениетін, дәуіріштер мәдениетін зерттеп көрсетуі мақалада баяндалады.

Түйін сөздер: Әзірет Сұлтан, Түрістан, ислам, дәуіріш, ишан, ел.

Д. Мустапаева

к.ист.н., старший преподаватель Международной казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, Туркестан), e-mail: dildash.mustapaeva @ayu.edu.kz

Изучение культуры дервишей в Туркестане (Вторая половина XIX века)

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Д. Мустапаева. Түркістан дәуіріштерінің мәдениетінің зерттелуі (XIX ғ. екінші жартысы) // *НИКМЕТ журналы.* – 2024. – №1 (1). – Б. 19–30. <https://doi.org/10.47526/3007-8598-2024.1-02>

***Cite us correctly:**

D. Mustapayeva. Studying The Culture Of The Dervishes Of Turkestan (Second half of the XIX century). // *НИКМЕТ.* – 2024. – №1 (1). – Б. 19–30. <https://doi.org/10.47526/3007-8598-2024.1-02>

Мақаланың редакцияға түскен күні 31.05.2024 / қабылданған күні 19.08.2024

Аннотация. В статье приведены труды и выводы исследователей, изучавших духовные ценности, которых на протяжении веков придерживались местные жители на казахской земле, Туркестанском регионе. Научные исследования, проведенные в период присоединения к России, раскрывают религиозные верования, духовные ценности, образование, политико-экономические особенности образа жизни и устоявшиеся в народе традиции. В связи с этим приехавшие в Туркестанский край со специальной научной целью П. Позднев, Н.С. Лыкошин, В.В. Верещагин, А. Диваев изучали политические, социальные, экономические, духовные позиции, традиции и верования страны того периода и опубликовали их в научном издании.

Исследование П. Поздневым жизни и духовных установок исламских дервишей основано на внутреннем изучении религии и ее духовной основы приверженцем христианской веры для использования ее в политических целях. Н.С. Лыкошин, много лет работавший в Средней Азии и Туркестанском крае, изучал духовную жизнь, экономическое развитие и статистику народов Туркестана. В свою очередь, В.В. Верещагин, А. Диваев написали и опубликовали свои научные исследования о культуре дервишей, добрых делах ишанов для народа, образе жизни местной населения, также о вакифах, каландарах и маддахах. Эти исследования были основаны на цели новой политики приобретения земель. В данной статье описаны исследования культуры страны и культуры дервишей.

Ключевые слова: Хазрет Султан, Туркестан, ислам, дервиш, ишан, народ.

D. Mustapayeva

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: dildash.mustapayeva@ayu.edu.kz

Studying The Culture Of The Dervishes Of Turkestan (Second half of the XIX century)

Abstract. The article presents the works and conclusions of researchers who studied the spiritual values that have been adhered to by local residents on Kazakh soil, the Turkestan region for centuries. Scientific research conducted during the period of annexation to Russia reveals religious beliefs, spiritual values, education, political and economic features of the way of life and well-established traditions among the people. In this regard, P. Pozdnev, V. Lykoshin, Vereshchagin, A. Divaev, who came to the Turkestan region for a special scientific purpose, studied the political, social, economic, spiritual positions, traditions and beliefs of the country of that period and published them in a scientific publication.

P. Pozdnev's study of the life and spiritual attitudes of Islamic dervishes is based on the internal study of religion and its spiritual basis by an adherent of the Christian faith for using it for political purposes. N. Lykoshin, who worked for many years in Central Asia and the Turkestan region, studied the spiritual life, economic development and statistics of the peoples of Turkestan. In turn, V. Vereshchagin and A. Divaev wrote and published their scientific research about the culture of dervishes, the good deeds of ishans for the people, the way of life of the local population, also about vakifs, kalans and maddahs. These studies were based on the objective of the new land acquisition policy. This article describes research into the culture of the country and the culture of the Dervishes.

Keywords: Aziret Sultan, Turkestan, Islam, dervish, faith, people.

Кіріспе

XIX ғ. екінші жартысы Орталық Азия өңіріне Ресей империясының жаулап алу іс-әрекетінің жалғасын тауып, жер-жерлерде орталықтар ашып, жергілікті елдің рухани құндылықтарын, өмір салтын зерттеумен бірге жүрген кезең болды. Бұл әрекеттерді жан-жақты білімді, сол кездегі ғалым зерттеушілер іске асырды. Елдің рухани болмысының

ғасырлар қойнауында қалыптасқан тұғырының негізін зерттеген ғалымдар зерттеулері қазақ жеріндегі, Орталық Азиядағы елдің рухани негізін де талдауға бет бұрды.

Жаңа жерлерді игеру саясатын іске асыру жергілікті елдің дінін, наным-сенімін талдап, зерттеумен қатар жүрді. Орта Азиядағы мекен, қалалардағы дәуіріштер, олардың өмірі туралы да зерделеген зерттеушілер дәуіріштер өмірі, олардың жергілікті халықтың рухани өміріндегі орны мен ықпалына назар аударып, ілімді ішінен зерттеуге тырысты. Бұл бағытта зерттеген зерттеушілердің ислам мәдениеті, діні туралы білімі, зерттеудегі тәжірибелері жоғары болды. Оларды бірнеше ғасырға созылған жаулау саясатында игерген жерлердегі дәуіріштер ғибадаты, қоғамдағы орны мен ықпалы назарға алынып, қызығушылық туындатқан. Ол жәй қызығушылық емес, белгілі бір саяси мақсаттарға негізделген, ықпал ету тетігін игеруге, білуге негізделген іс-әрекеттер болады.

Қазақ даласындағы Орыс православ шіркеуінің белсенді миссионерлік іс-әрекеті XIX ғ. 70-ші жылдары басталды (Муфтахутдинова, 2021: 68).

Ишан, мүрид, дәуіріштердің жергілікті елдің өмірінде үлкен ықпалы назарға алынған. Елдің діни сенімін зерттеген зерттеушілер дәуіріштерге сол кезде орнатылған Ресей Империясының Мемлекеттік тәртібіне қарсы ең қауіпті, ұстатпайтын саяси үгітші болу қабілеті бар күш ретінде барынша қауіппен қарады.

XIX ғ. Түркістан дәуіріштерінің мәдениетінің зерттелуі Орта Азия территориясын Ресей империясының игеру, саяси-экономикалық мақсаттарының іске асырылуына негіз беретін, жергілікті елдің этно - мәдени, діни наным сенімдері мен шаруашылық ерекшеліктерін білу мен оны болашақ түзген мақсаттарына қолдану іс-шараларын сол кездегі әскери адамдар, шығыстанушы ғалымдар өз зерттеулерінде қамтыды.

Осы ретте жергілікті жердің рухани құндылықтарының мәні мен негізін түсініп, оны талдау жұмыстарына назар аудару П.Позднев, В.Лькошин, В.Верещагин сынды зерттеушілердің еңбектерінде қамтылған болатын. Зерттеулерінде сол кезеңдегі Орта Азия, Түркістан аумағындағы жағдайды нақты талдап, нәтижелерін өзіндік мақсаттар мен келесі жоспарларда ескеріп, тұжырымдар ретінде қарап, түсініп, зерделеу мәселесі тұрды. Көптеген жылдар жасалған қызметтері мен елдің діни сенімін, салт-дәстүрін іштен зерттеу, оған талдау жасау әрекеттерін аталған авторлардың зерттеудерінен көруге болады.

Орта Азия, Түркістан аумағын зерттеген көптеген зерттеушілер, сол кезде құрылған зерттеу орталықтарында жұмыс істеген. Осыған сәйкес жергілікті елдің рухани құндылығын талдай отырып, оны Ресейдің сол кездегі мақсаттарына сай арнаға бұрудың тетіктері мен оған қарсы тұратын елдің рухани негіздері мен наным-сенімдерін зерттеді. Мақала барысында осы мәселелерді қарастырып, сол кезеңдегі зерттеулердің мәнін қарап, түсіну, талдау мақсаттары қойылды.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу әдістерінің негізі сол кезеңдегі жарияланған зерттеулерді салыстыру, талдау, тұжырымдарын саралау арқылы Түркістан аумағындағы ислам мәдениеті құндылығын ұстанған елдің қастерлеп, сан ғасырлар құрметтеген елдің наным сенімін талдап, оны жаңа жерлерді игеруде қалқан болар әлеуметтік топтардың маңызы мен мәнін түсініп, салмағын зерделеуге ұмтылған ғылыми зерттеулердің салмағын түсінуге тырысу. Бұл бағытта П.Поздневтің дәуіріштер мәдениеті мен тіршілік сипатын зерттеген еңбегін, Н.С.Лькошиннің зерттеп аударған Әзірет Сұлтан хикметтері мен зерттеулерінің бақылап, оны сол кезеңдегі отарлау мақсаттарымен үйлескен талаптарға бағытталғанын салыстырып, этнографиялық тұрғыда зерделеу негізге алынды.

Талдау мен нәтижелер

XIX ғ. Ресей империясының жаулап алу саясатының мақсатына сай, дәуіріштердің мұсылман тұрғындардың өміріне ықпалы алаңдатқан сынайлы (Позднев, 1886: 2).

П.Поздневтің «Дервиши в мусульманском мире» атты зерттеуі дәуіріштер, сопылық тарикаттарды, Түркістан дәуіріштерін зерттеген ғылыми зерттеу Қазан Дін Академиясының Кеңесінің айқындауымен 1885 жылы баспаға шығаруға рұқсат берілген.

П.Позднев Түркістан өлкесіндегі дәуіріштерінің өмірін зерттеген. Түркістанда дәуіріштерді көптеп көрген зерттеуші, олардың сыртқы тұрмысымен танысып, білімді мұсылмандардан әрбір тарикаттың тарихын, ел қолдану үшін жасалған дәуіріштер кітабына қатысты, дәуіріштерге байланысты деректерін тексерген.

1886 жылы Қазан дін академиясында мұсылман әлемінің дәуіріштеріне қатысты зерттеуі үшін магистрлік ғылыми дәреже алды. Зерттеуде дәуіріштер, тарикаттарға байланысты зерттеулер және дәуіріштер тұрақтарының аттары, сопылықтағы ұстаз, шәкірт атаулар туралы баяндайды. Дәуіріштер тұрақтарының аттары «текке», «ханака», «зауия» деп алуына тоқталады (Позднев, 1886: 147). Сол кездегі Түркістан дәуіріштерінің өмір сүруі, тұрақтары, әлеуметтік сипаты туралы баяндайды.

Түркістан дәуіріштерінің ғибадат орындарының сипатын баяндай отырып, аяқ киім қоятын ойықтар, «Жәгір хана» деп аталған бөлме яғни Зікірхана бөлмесіне тоқылған шикамыстан төсеніш төселген, оның үстіне мата немесе киіз төселеді деп баяндайды. Түркістан дәуіріштері дәрет алуда арықтың және тоғанның суларын қолданған дейді. Дәуіріштер теккеде тұратын, жеке үйде тұратын және жахан кезген деп бөлінген (Позднев, 1886:153).

Жеке отбасымен тұратын дәуіріштер белгілі бір кәсіппен шұғылданып, нәпақасын тапқан. Дәуіріштер киімдерінің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері болған. Түркістан дәуіріштері әрбір айдың он бірі күні салтанатты түрде зікір айтады. Басқа бағыттардың да қатысуына, әйелдер, балалардың қатысуына рұқсат еткен.

Түркістан дәуіріштерінде үнсіз зікір және дауыстап, жахр зікір айтатыны баяндалады. Мешітке келген дәуіріштер алқа құрып отырып, оның ішінде сары халқа немесе алқаның басшысы тұрып Жаратушыны еске алады (Позднев, 1886: 249).

Б.Позднев дәуіріштер өмірін зерттей отырып, оны өзі өмір сүрген ортадағы отарлық мақсаттармен ұштастырған деген пікір айтуға болады. Жергілікті халықтың өміріндегі дәуіріштер ілімінің жартылай білімді Орталық Азиядағы сүнниттік бағыттағы елдің өміріне кері ықпалы бары туралы өз пікірін айтады.

XIX ғ. Түркістан дәуіріштерін, басқа мұсылман елдерінің тарикаттарының даму ерекшеліктерімен қарап, зерттеген Б.Позднев XIVғ. мүридтер мен мүршидтерге жақсы көзқараста болған Әмір Темір кезеңі мен одан кейінгі кезеңдердегі мұсылман иеліктерінің гүлденген жағдайы айта отырып, дәуіріштер мұсылман қоғамының барлық топтарына күшті ықпал еткенін, оларға бәрі жақсылықпен қарағанын баяндайды.

Басқа мәдениет өкілі ретінде бұл сенімнің рухани мәні мен маңызының ішкі мәнін түсініп, сезінбеген болар. Көп уақыт өтсе де дәуіріштер жағдайының жақсы болуы, уақыптар, мешіттер иелігіне ие болуын отарлық саясатқа қарсы үлкен күш екенін өз мақсаттары мен мүдделері негізінде түсіндіреді (Позднев, 188: 321).

XIV-XV ғасырларда Оңтүстік Қазақстан аумағында уақыптық жерлер, мұсылман діни мекемелерінің жері көп болды (Бабаджанов, 1996:41).

Сопылық бірлестіктердің XIV-XV ғасырлардағы әлеуметтік және саяси ролі туралы, қасиетті орындар, XVII ғасырдағы Орталық Азиядағы Ясауи ордені және парсы агиографиясы, XVI-XVII ғ. қасиетті орындар мен ел арасындағы аңыз, эпсаналар, Ясауи сопылық орденінің агиографиялық дәстүрлері Ахмет Ясауи кесенесі туралы Орталық Азиядағы сопылықты зерттеген зерттеулерде де өз тұжырымдарын көрсетті (Devin DeWeese, 2018: 156).

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне Темір берген уақыптық қолхатында кесене үшін белгілі бір жер мөлшері мен арықтарды берілді. Тарихи деректерге сүйенсек әрбір діни мекеменің, қасиетті орынның өзіне тән, қазылардың, куәлардың қатысуымен жасаған уақыпы болды (Абдураимов, 1970: 64). Уақыптық құжаттар өз күшін сақтап қалу үшін әрбір жаңа хан, әмір билікке келгенде

нақтыланып дәлелденіп отырған. Өсиеттелген жер, бақтар, диірмендер, су көздері, қолөнер шеберханалары т.б. уақып тағайындалған мекеменің меншігі болып саналды, яғни олар уақыптен алынған кірісті қолданып отырды. Уақыптық зат, меншік сатуға, сыйлауға, жеке адамға беруге болмайтын еді. Уақыптен өсиет етілген жерлер мен басқа да жылжымайтын мүліктер өзге қол сұғушылықтан сақтау кепілділігін алды. Орта ғасырларда уақыптық жер иелігінің, қасиетті жерлердің уақыптық иеліктерінің үлкен көлемде болғаны белгілі.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне Әмір Темір берген уақыптық қолхатында белгілі бір жер мөлшері мен арықтарды қамтыды. Әмір Темірдің уақыптық қолхатында Жіңішке, Мір-Қарасу, Сығанак, Шорнак. Қарабұлақ, Сарайбұлақ, Қияшок -Бағарық, Шат, Дарбаза, Ташанақ, Шаға, Қосқорған арықтары аталады. Бұл су көздері Әзірет Сұлтан ғимаратын қамтамасыз ету үшін бөлінген жерлерден өнім алу үшін қолданылды.

XIV ғасырдың соңы XV ғасырдың басымен мерзімделген Әмір Темірдің уақыптық қолхатында аумақтағы егінге арналған жерлер болды. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне берілген уақыптық грамотада «екі қош жерді сумен алып оған егін егуі керек, немесе егін егуге беруі керек» екені баяндалады (Диваев, 1901: 45).

XIV ғасырдың екінші жартысында «Әмір Темірдің» уақыптық қолхатының жетінші тарауында «Әрбір аптаның дүйсенбі және жұма күндері екі жарым батпан (батпан -8-16 пұт көлемінде) бидай және екі батпан ет, қажетті тұз, ағаш Әзірет Сұлтан кесенесінде халим аба асы әзірленсін. Қарилерге, жетім-жесір, мүсәпірлерге әзірленсін. Күн сайын жүз батпандай бидай ұнынан кедей-кепшік, мүсәпірлерге арнап нан пісірілсін. Түскі ас пен нан дайындау үшін жүз есекке артылатындай ағаш отын бөлінсін» деп айтылған (Диваев, 1901: 41).

Арнайы түрде дүйсенбі мен жұма күндері келген зияратшылар, кедей, мүскіндерге арналып халим ботқасы әзірленіп таратылып отырған. Әмір Темірдің сый қолхатында (Вакуфтық грамота) бұл туралы төмендегідей нұсқаулар кездеседі: «Әрбір аптаның дүйсенбі мен жұмасында екі жарым батпан бидай және екі батпан ет, қажетті мөлшерде тұз бен отыннан әулиелердің аса ұлық Сұлтаны-Әзірет Сұлтанның ғимаратында, иә, бәрінен жоғарыдағы Алла оның жанын нұрландыра берсін, «халим аба» (ет пен бидайдан жасалған) дайындау керек, ал түстік аса қасиетті Құранды жатқа білетін қариларға, оқушыларға, бәрінен жоғарғы Жаратушының есімін дәріптеушілерге, яғни «зікір» салушыларға, сол сияқты жергілікті кедейлерге, кембағал адамдарға, жетімдер мен мүскіндерге беріледі...» (Диваев, 1992: 193).

Ә.Диваев Әмір Темірдің Әзірет Сұлтан кесенесіне берген уақыптық құжаты туралы аудармасын «Туркестанские ведомости» мерзімдік басылымда жариялады.

Бұл зерттеуде Ә.Диваев Ахмет Ясауи кесенесіне берілген уақыптық жер, су, қызметшілер туралы деректер береді (Диваев, 1901: 41).

1868 жылы Орынбор қазақтарын дәуіріштер көшпенді халықты басқару туралы ережені қабылдамауға шақырды. Ресей Отарлау іс-шараларында мұны қарсы тұрар күш ретінде көрген. Ишандардың мүридтеріне әсері туралы келеңсіз тұрғыда пікір айтылады.

Түркістанда отыз бес жыл қызметте болып, жергілікті елдің өмірі мен тұрмысын, халықтың өмір салтын зерттеп, жариялаған еңбегінде Н.С.Лыкошин Түркістан мәдениеті, дәуіріштер өмірі, салт-дәстүр талдап берілген.

1897 жылы Түркістан өлкесіндегі бірінші халық санағы, жергілікті халықтың діни сенімі мен рәсімдері туралы баяндайды (Лыкошин, 1916:144). Имамдар, ишандар және олардың жергілікті елдің ішіндегі орны туралы айтады. Имамдар мешіттерде басшылық етіп, мектептерде дәріс берген. Неке қию, сүндеттеу, жаназа оқу, азан шақырып ат қою, уағыз айту, дәріс беру имамдар атқарған қызметтер болды. Жергілікті ел өмірінде шаштараз, мүрдеші-жуушы терминдері кең қолданылған. Сол кезеңдегі мұсылман қоғамында ерекше орын алған сопылар, дәуіріштер, ишандардың орны ерекше болған (Лыкошин, 1916:146). Ишандар жергілікті халықтың арасында ерекше құрметке ие болды. Осы мәселерді зерттей отырып Н.Лыкошин осы кезеңде ілімді игеру бет бұрған мүрид, оны ілімге бағыттаған мүршид және ықылас, зәкір түсініктері туралы баяндайды. Ықылас қойған адам өзіне ешқандай

міндеттемелер алмай, ишанды құрметтейді. Зәкір Жаратушыны еске алған жахри зікірге қатысқан.

Н.С.Лыкошин өзінің еңбегінде сол кезеңдегі, XIX ғ. екінші жартысында Түркістан өңірінде қызмет ету барысында ташкенттегі өзі білетін 60 ишанның ішінен ел ішінде үлкен құрметке ие болған Етжемес ишанды бөліп айтады (Лыкошин, 1916: 150).

Жыл сайын ишан екі шілдеде ғибадатқа кіреді. Барлық ишандарды жахри және хуфи деп екі топқа бөледі. Бірінші топтағы ишандардың ғибадаты мешіттерде көптің жиылуымен аптаның әр бейсенбіден жұмаға ауған кезде болған. Дәуіріштер шеңбер құрып, алқа отырып, Жаратушының есімін дауыстап айтады. Хафиздер дауыстап хикмет айтады. Ғибадаттан соң ет пен күріштен әзірленген ас берілген екен.

Н.С.Лыкошин ишандардың жергілікті елге ықпалы мен әсерінің ауқымды екенін біліп, оны зерттеуді бірінші орынға қою керектігін айтады. Сопылық ілімді насихаттау қазақтардың мұсылмандану құралы ғана емес, ислам халықтарының саяси бірігуінің қуатты қозғаушы күші екенін ескертеді (Лыкошин, 1916: 156). Өз кезегінде жергілікті жердегі сопылық, ишандар институтын зерттей отырып сопылықтың өлкеге таралуы мен қара халыққа ишандардың ықпалын әлсірету шараларын табу қажеттігін атап көрсетеді.

Ресей империясының белгілі бір саяси мақсаттарының іске асыруына қарсы тұрар күш ретінде көріп, оны зерттеп қарсы шара қолдану қажеттігін білдірген. Жергілікті елдің рухани ұстазы ретінде (пір, ишан, мүршид, дәуіріш, маддах, дуана) әсер етуін зерттеу қажеттігін айтады. Осы рухани ілімнің үлкен елге ықпалының өздерінің саяси мақсаттарындағы қарсы күш екені байқайды.

Дәстүрді жою арқылы әлеуметтік ағзаны қорғану қабілетінен айырып, оны жайлап өлуге, құруға алып келеді. Егер белгілі бір салт-дәстүр қайта жасалып отырса, оның бір нәрсеге керек болғаны. Мәдениетте негізгі орын салт-дәстүр, әдет-ғұрып, рәсімдер, моральдік нормаларға тән (Садохин, 2006: 57). Ол адамдардың іс-әрекетін, тәртібін реттеуші болып табылады.

Н.С.Лыкошин өзінің зерттеулерін, 1895 жылы Тәшкеннің жергілікті аумағында өмір сүрген әр түрлі тариқат ишандарының тізімін, олар туралы қысқаша өмірбаяндық мәліметтермен Сырдария облысы статистикалық материалдарының жетінші томында жариялайды және арабшадан «Рисала –и-тариқат» және Қожа Ахмет Ясауидің шығармасы «Диуани хикметтің» алты тарауын аударды (Лыкошин, 1916: 161).

Етжемес ишан өмірі, көрханаға түсуі, қырық шілде отыруы, ораза ұстауы туралы баяндайды. Ишан кең далаға қазақтар арасына кетіп, Сырдария өзені бойында көшкен қазақтар арасында болып, көрханада қырық күндік ғибадатын өткізіп, рухани емдеумен айналысқан. 1892 жылы індет кезінде Шымкент пен Перовск арасында жүріп, елді емдеген, қазақ жұртына қолынан келген көмегін аямады.

Жиналған қаржыларды қайырымдылыққа жұмсап, жағдай жоқтарға көмектесіп, көпірлер салуға, арықтар жүргізуге және басқа да қоғамдық қажеттіліктерге, мұқтаж жандарға жұмсаған екен.

Етжемес ишан мүридтерімен бірге Тәшкеннен 25 шақырым жердегі Ишан базар деген жерді суландырып, мешіт салады. Етжемес иймас (Ишан Баба Ахунд Шадман Ходжа Ишанов) ишан суы жоқ құрғақ жерлерді суландыру жұмыстарына негіз беріп, ел қайырлы жұмыстар атқарып, сайын қырық күн шілдені Шейх Зайнуддин баба мазаратының жер асты ғимаратында өткізген.

1899 жылдың қыркүйек айында Түркістан генерал-губернаторы өзінің қарамағындағы облыстардың әскери губернаторларға «мұсылман секталарының» өкілдері болып табылатын ишандардың өздерінің қатарына мүридтерді тарту мен халықтан нәзір жинауын тоқтатуды бұйырады.

Патша шенеуніктері мен империя саяхатшылары молдалар мен ишандардың қоғамдағы орны мен қызметімен объективті танысудың орнына діни қызметкерлерді алдын ала «надан» және «парақор» ретінде сипаттаумен айналысты. Осы тұста И. Гейер мұсылмандардың өміріне

атүсті қарамай, салыстырмалы түрде жергілікті халықтардың тілін меңгеру арқылы оныңқырысын меңгеруге шақырады. Керісінше, ишандар қарапайым халыққа көмек беріп олардың пірлері болғаны сөз етіледі. Ал халықтардан жиналған қайыр-садақалар ишандардың қалтасына емес, мұқтаж жандарға үлестірілгені анықталған (Нуртазина, 2008: 33-35, 37).

Сол кезеңде Әзірет Сұлтан кесенесіне қазақ даласының әр аумағында қайтыс болған қоғамда ерекше орын алған тұлғаларды жерлеп келген, Сібір мен Түркістан өңірінің игі-жақсылары жерленетін дәстүрге тыйым салынып, 1883 жылы жылдың 9 наурызында Сырдария облысының әскери губернаторы уез басшысына кесенеде жерлеуді тоқтатуды бұйырады. Бұл ғасырлар бойы зиарат орнына айналған, қасиетті орынға келуші мұсылмандардың рухани бірлігін үзу, бөлшектеу мақсатын көздегені анық (Нуртазина, 2023: 740).

Түркістандағы Әзірет Сұлтан кесенесіне арнайы келген Н.С.Лыкошин жергілікті халықтың жерлеу рәсімдері, ораза тұту т.б. наным-сенім іс-әрекеттерін көріп, баяндайды. Түркістандағы Әзірет Сұлтан кесенесі және қазақтардың оған байланысты наным-сенімдерін де зерттеп жазды.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің құрамындағы мешіт бөлмесін Н.С.Лыкошин «Жолбарыс хан мешіті» деп айтады және жұма сайын болатын зікір мен бидайдан дайындалған хәлім асын зиаратшыларға тарату туралы жазады. Түркістандағы сопылардың зікірі өлкенің басқа қалаларындағыдай жағдайда өткен. Хәлім асының таратылуы туралы айта отырып, үлкен қазандардағы ас піскен соң ағаш ыдыстарға салынып келген адамдарға таратылған, Бидай мен еттен жасалған ас тез таратылып келушілердің барлығына жетіп отырған (Лыкошин, 1916: 220). Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сол жақ тұсында дәліз арқылы жалғасқан асхана бөлмесінде жұма намаздан соң кедей-кепшіктерге, зиаратшыларға халім асы үлестірілген. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің оңтүстік шығыс бөлігінде халимхана бар. Халимханада дүйсенбі мен жұма күндері кедей-кепшік пен дәуріштерге тегін үлестірілетін ас-халим әзірленетін болған (Нұрмұхаммедов, 1988: 17). Н.С.Лыкошин құнды жәдігерлер Айна тас, Тайқазан туралы да айтып өтеді.

Қазіргі кезеңде кесененің осы бөлмесінде «халім асы» салынып таратылған астаулар тұр. «Әлім», «халім» деп аталған діни рәсімдік астың дайындалуы және таратылуы көптеген ғасырларға ұласты. Оның заттай куәсі ретінде Мемлекеттік «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени қорық музейінде, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Асхана бөлмесінде тұрған ағаш астауларды айтуға болады. Бұл астаулар Түркістанға, Әзірет Сұлтан кесенесіне келген Н.С.Лыкошин көрген заттар деуге болады. Қазақ халқының заттай мәдениет туындыларына зер салсақ, ас салуға арналған ыдыстар ағаштан ойылып, жонып жасалған. Халім асының туралы деректер Әзірет Сұлтан кесенесіне Әмір Темірдің әмірімен берілген уақыптық қолхатында көрсетілген.

XIX - екінші жартысында Түркістанда болған Мір-Салих Бекчурин өз мақаласында Әзірет мешітінің пайдасын «...Ортақ деп аталатын арықтың бойындағы егіс танаптары жалға беріліп, жыл сайын келесі алым алынған. Жиналған сұлының, бидайдың, әрбір бес батпанның бір батпаны, бақша мен жеміс бақтарының әрбір танабы үшін 10 теңге, жоңышқа егісінің әрбір танабы үшін 5 теңге. Осы табыстар кейін Әзірет мешітінің қызметкерлері шайық-әл-ислам мен найыптың арасында бөліске түскен. Сүре-Сүйір деп аталатын арықтың бойын қуалай қоныс тепкен Әзірет Сұлтан мешітінің діни қызметкерлері мен отбасыларының, туған-туысқандарының иелігіне берілген. Ол жерлерге бидай, жоңышқа себілген...» (Мир-Салих Бекчурин, 2000:27). Құдайға құлшылық қылушылардың көпшілігі әр жұма сайын қой сойып, құрбандық шалып, етін Түркістанның кедей-кепшіктеріне, дәуріштерге бөліп берген.

XIVғ. соңындағы Әмір Темірдің уақыптық қолхатында айтылғандай арнайы ас әзірлеу үшін бидай мен ет бөлінген, бұл үрдіс XIXғ. екінші жартысына дейін жалғасқаны белгілі болып отыр. Уақыт өте Темірдің уақып туралы берілген бұйрықтары өз мәнінен айрылып, әлсіреді.

1819-1864 жылдар аралығында, Түркістан Қоқан хандығының билеуінде болған кезде ғимараттың іс жүргізушілері Темір кезеңінде тағайындалған мұтауалі қызметі жойылып, оның орнына шайқы-ул-ислам шайқы-азизлар, шайқы-нақыптер қызметі тағайындалған (Массон, 2000: 39).

1886 жылы «Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже» қабылданады. Бұл құжатта жергілікті мұсылман білім беру орындары мен уақыптық жерлерге қатысты мәселелер ережеден орын тапты. Түркістан жерінде орталық діни мекеме болмағандықтан, іс жүзінде жоғарыда аталған жер телімдерінің үстінен қажетті деңгейдегі бақылау орнатылмады. Нәтижесінде уақыптық меншіктер жергілікті элиталардың қолына өтіп, өз қалауынша пайдалана бастады. Бір жағынан, бұл жемқорлықтың өсуіне әкелсе, екінші жағынан түрлі топтар арасындағы қақтығыстардың тууына әсер етті (Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж., 2023: 736).

В.В.Верещагин өзінің Орта Азияға саяхатында көптеген әлеуметтік, заттай, әдет-ғұрып, қоғамдағы нанымдар, этнографиялық ерекшеліктер туралы жазады. Орта Азиядағы дәуіріштер тұрағының бір түрі каландарханалар туралы баяндайды. Мұндай тұрақтар қаланың көлеңкелі, салқын, жақсы аумақтарында орналасатынын айтады (Верещагин, 1990: 161). Дуаналар, каландарлар қауымына кіргендер арнайы бас киім, кең белбеу және асқабақтан жасалған ыдыс алған. Сыртқы киімі жамаулы, түрлі матаның құрағынан жасалған болу керек. Ресей империясына қызметте ете жүріп, жергілікті халықтың, елдің өмір сүру ерекшелігі, шаруашылығы мен жергілікті басқару жүйелері, егілетін дақылдар түрі мен оны өңдеуді талдап жазады.

1866 жылы Түркістанда болған кездегі өзінің жазбасында Түркістан қаласының өміріне, әлеуметтік-экономикалық жағдайына тоқталып, сипаттама беріп, зерттеуінде «шошақ бас киім киген дәуіріштердің жыртық киімдері, арқаларына асынған түйіншегі, бір қолында таяғы, ал екінші қолында асқабақтан жасалған ұзын ыдысы бар» деп жазады. В.В.Верещагиннің Орталық Азия халқының әлеуметтік-экономикалық, дініне қатысты тақырыптарды қамтыған материалдарының маңызы ерекше. Өмір сүрген елдің тұрмыс-тіршілігі, қарым-қатынасы, қоғамдық-әлеуметтік ерекшеліктер, діни және қоғамдық құрылыстар, әдет-ғұрып, киімдеріне қатысты тақырыптар сол кездегі өмір тынысын нақты көрсетер дерек деуге болады.

Патша шенеуніктері беймәлім болған түрлі әлеуметтік топ өкілдері қатарына ишандар мен маддаhtar кірді. Ресей империясының өкілдері жергілікті халықтың салт-дәстүріне түсінудің орнына бұл маддаhtar кәсібіне, 1898 жылдың шілдесінде Сырдария облысының әскери губернаторы қалалық және ауылдық базарларда дауыстап діни мазмұндағы әңгімелерді айтып жүрген маддаhtarдың әрекеттеріне тыйым салды (Котюкова, 2016: 569-570). Әскери губернатордың пайымдауынша, маддаhtar жергілікті мұсылман халық арасында зиян үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Сондай-ақ әр маддаhtarдың қызметіне рұқсат беру құқығы уезбасшысының құзырында бола отырып, айтылатын әңгіменің немесе кітаптың атауы болуы міндеттелді. Аталмыш ереже бұзылған жағдайда, маддаhtar Түркістан өлкесін басқару туралы ереженің 64-бабы бойынша жауапкершілікке тартылды (Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.Ә., 2023: 750).

Маддаhtar патша билігінің орнауына дейін халық арасында түрлі жыр-дастандар мен тарихи оқиғаларды айтумен кәсіби түрде айналысқаны белгілі. Зерттеуші Ислам мәдениетінің осы ерекшелігін суретке сала отырып, күнделігінде жазып берді. XIX ғ. ортасында Түркістанда болған орыс зерттеушілері дәуіріштер, каландарлар туралы жазбаларында, суреттерінде келесі деректер келтіреді. Олардың басында шошақ бас киім, үстерінде жамау шапан, қолдарында таяқ, су құятын ыдысы, аяқтарында кебісі болған. Су құятын ыдыстарды зерттеулерде кокос, асқабақтан жасаған деген тұжырым келтіреді. Жергілікті жерде өсетін өсімдік түрлеріне назар салғанда көбіне асқабақ түрлерінің ыдыстар жасауда қолданғаны байқалады. Асқабақтың қатты сырты өңделіп, су құятын ыдысқа айналдырылған. Мойын тұсына жібі ілініп, дәуіріштің сапарында су құйып алып жүретін заты болды. Мұндай заттар ел

арасынан алынып, мұражай қорларында сақтаулы. Дәуіштің киімдерінің негізгі материалы жүн шекпен, қарапайым маталар болған. Негізгі киімдер туралы айтқанда әрбір сопылық бағыттың өз ерекшелігі және ортақ белгілері болды.

Дәуіштің жамалған киімдеріне қатысты бірнеше пікірлер бар. Сопылық ілім жоғары рухани деңгейге жеткен ұстаздың басшылығымен игеріліп, олар «шейх», «пір», «ишан» деп атады. Дәуіш киіміндегі жамау оның өткен мектебі мен алған ілімі туралы белгі деген тұжырымдар кездеседі. Бас киім-құлақ, қамар-белбеу, дәуіштер киімдерінің ажырамас бөлігі болған.

Дәуіштің жамалған киімдеріне қатысты бірнеше пікірлер бар. Сопылық ілім жоғары рухани деңгейге жеткен ұстаздың басшылығымен игеріліп, олар «шейх», «пір», «ишан» деп атады. Дәуіш киіміндегі жамау оның өткен мектебі мен алған ілімі туралы белгі деген тұжырымдар кездеседі. Бас киім-құлақ, қамар-белбеу, дәуіштер киімдерінің ажырамас бөлігі болған.

В.Верещагиннің естелігінде каландарлар қауымы туралы айтыла отырып, дәуіш киімінің қызыл түсті ерекше бас киім беретіні баяндалады. Жүнмен тігіліп, төменгі жағы қойдың терісімен жиектелген. Дәуіште кең белдік, асқабақтан жасалған ыдыс болған. Бұл ыдысқа жұрт берген садақа, сәлем-ауқаттар, тиын-тебендер салынған. Қалған киімдері белгілі бір жүйемен, қалыптасқан ретке сай жасалып киілген. Шапан міндетті түрде жамаулы түрде болу керек және олар түрлі түсті жамаудан құралып, құрақ түрінде жасалған (Верещагин, 1990:91).

В.В.Верещагиннің Орталық Азия халқының әлеуметтік-экономикалық, дініне қатысты тақырыптарды қамтыған материалдарының, суреттерінің маңызы ерекше. Өмір сүрген елдің тұрмыс-тіршілігі, қарым-қатынасы, қоғамдық-әлеуметтік ерекшеліктер, діни және қоғамдық құрылыстар, әдет-ғұрып, киімдеріне қатысты тақырыптар сол кездегі өмір тынысын нақты көрсетер дерек деуге болады. Зерттеуші Ислам мәдениетінің ерекшелігін суретке сала отырып, күнделігінде жазып берді.

XIX ғ. ортасында Түркістанда болған орыс зерттеушілері дәуіштер, каландарлар, маддастар туралы жазбаларында, суреттерінде келесі деректер келтіреді. Олардың басында шошақ бас киім, үстерінде жамау шапан, қолдарында таяқ, су құятын ыдысы, аяқтарында кебісі болған. Су құятын ыдыстарды зерттеулерде кокос, асқабақтан жасаған деген тұжырым келтіреді. Жергілікті жерде өсетін өсімдік түрлеріне назар салғанда көбіне асқабақ түрлерінің ыдыстар жасауда қолданғаны байқалады. Асқабақтың қатты сырты өңделіп, су құятын ыдысқа айналдырылған. Мойын тұсына жібі ілініп, дәуіштің сапарында су құйып алып жүретін заты болды. Мұндай заттар ел арасынан алынып, мұражай қорларында сақтаулы. Дәуіштің киімдерінің негізгі материалы жүн шекпен, қарапайым маталар болған. Негізгі киімдер туралы айтқанда әрбір сопылық бағыттың өз ерекшелігі және ортақ белгілері болды.

Дәуіштің жамалған киімдеріне қатысты бірнеше пікірлер бар. Сопылық ілім жоғары рухани деңгейге жеткен ұстаздың басшылығымен игеріліп, олар «шейх», «пір», «ишан» деп атады. Дәуіш киіміндегі жамау оның өткен мектебі мен алған ілімі туралы белгі деген тұжырымдар кездеседі. Бас киім-құлақ, қамар-белбеу, дәуіштер киімдерінің ажырамас бөлігі болған.

Ишандардың жергілікті елге ықпалы мен әсерін ауқымды екенін біліп, оны зерттеуді жалғастырады. Олардың қызметіне зер салып, статистикалық комитетің есептерінде жарияланып отырды.

XIX ғ. екінші жартысы Ресей империясының отарлау саясатының белсенді түрде. Орта Азия, Түркістан аумағын жаулап алу саясатын жүргізгені анық. Жергілікті елдің рухани құндылықтарымен, шаруашылық, әлеуметтік – экономикалық жағдайы, білім жүйесі, наным-сенімін зерделеген әскери адамдар, зерттеуші ғалымдар, басқару жүйесіндегі тұлғалар Б.Позднев, Н.С.Лыкошин, В.Верещагин т.б. зерттеушілер елдің наным-сенімін, жергілікті халықтың басқару жүйесін зерттей отырып, құнды бақылау, деректермен бөліседі.

Қорытынды

XIX ғ. Орта Азияны жаулап алу саясатының негізгі мақсаттарын іске асыруда елдің рухани ұстанымдары мен сенімдері, білімі мен экономикалық жағдайлары зерттеудің негізгі нысаналары болды. Сондықтан сол кезеңнің саяси ықпал етер көзі ретінде ишандар, дәуіріштер, маддаhtar, наным-сенімдер зерттелді.

Осыған сәйкес Б.Позднев өз бағытында дәуіріштер өмірі мен тариқаттар ерекшеліктері, ғибадат, ықпал ету аймағы, ерекшелігі туралы айтса, Н.С.Лыкошин жергілікті елдің сенімі, салт-дәстүрі, ұстанымдары, олардың негізгі біріктіруші тамыры терең мәдени қозғаушы күші ретіндегі ишандар, дәуіріштер ілімін зерттеуді негізге алады. Жергілікті халықтың тұрмыс, тіршілігі мен адамның дүниеге келуі, өмір сүруі, кетуіне қатысты орындалатын іс-шаралар сипаты мен ерекшеліктері, жергілікті елді өмір сүру сипаты, білімі мен құндылықтары талданады. Осының негізінде Түркістан дәуіріштері мен ишандар ілімінің жаңа жерлерді игерудегі өз мақсаттарына мүмкіндік бермейтін саяси күш ретінде қарайды. Оларды зерттейді және бұл бағыттағы өз зерттеулерінің нәтижесін отарлық саясаттың негізгі мақсаттарына қызмет етуге негіз береді.

В.В.Верещагиннің Орталық Азия халқының әлеуметтік-экономикалық, дініне қатысты тақырыптарды қамтыған материалдарының маңызы ерекше. Өмір сүрген елдің тұрмыс-тіршілігі, қарым-қатынасы, қоғамдық-әлеуметтік ерекшеліктер, діни және қоғамдық құрылыстар, әдет-ғұрып, киімдеріне қатысты тақырыптар сол кездегі өмір тынысын нақты көрсетер дерек деуге болады. Ислам мәдениетінің ерекшелігін суретке сала отырып, күнделігінде жазып берді. Жергілікті елдің ұстанған, ғасырлар бойы қастерлеген наным сенімдері мен әлеуметтік жағдайлары түрлі бағыттағы зерттеулерде сараланды. Зерттеу нәтижелері жарияланып отырды.

Қазан дін академиясында Мұсылман әлемінің дәуіріштеріне қатысты зерттеуін зертеп, магистрлік ғылыми дәреже алған Б.Позднев бұл тақырыпты іштен зерттеген, Н.С.Лыкошин Түркістан аумағындағы көптеген қызмет ету кезеңінде жергілікті елдің діни сенімдеріне назар аударып, Қожа Ахмет Ясауи хикметтерін өз тіліне аударып, сопылық әдет дәстүрлерді талдап, оның үлкен рухани күш екенін атап өтеді.

Жергілікті елдің өмір сүру салты, саны мен білім, наным-сенім, әлеуметтік-экономикалық жағдайлары, рухани ас түрлері мен ғибадат ету ерекшеліктері назарға алынып баяндалған. Түркістан өлкесіндегі бірінші халық санағы, жергілікті халықтың діни сенімі мен рәсімдері, имамдар, ишандар және олардың жергілікті елдің ішіндегі орны туралы зерттеді және оны сол кезеңдегі отарлау саясатындағы іс-шараларға кері әсерін айтады.

Берілген зерттеулер, зерттеу орталықтары, статистикалық комитеттер, т.б. жұмыстары қазақ халқының тарихын, этнографиясын, рухани құндылықтары туралы маңызды деректер берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Абдураимов М.А. (1970) Очерки аграрных отношении в Бухарском ханстве. –Ташкент: Фан. -273 с.

Бабаджанов Б. (1996) Яссавийа и накшбандия в Мавераннахре: из истории взаимоотношений (сер. XV-XVI в.в) //Ясауитағылымы. -Түркістан. -152 б.

Верещагин В.В. (1883) Очерки, наброски, воспоминания. – СПб. - С.45.

Верещагин.В.В. Из путешествия по Средней Азии // В.В. Верещагин. Повести. Очерки. Воспоминания. – М., -С.90

Диваев А.А. (1901) Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Ясави/Пер.с персид. //Туркестанские ведомости. N39, С.41

Диваев Ә. (1992) Тарту. –Алматы: Ана тілі. -204 б.

- DeWeese D., Gross J.-A. (2018). *Sufism in Central Asia: New Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries*. Leiden and Boston: Brill Academic Pub. 340 p
- Котюкова (2016) Туркестан в имперской политике России: монография в документах / отв. ред. Т.В. Котюкова. Москва: Кучково поле, 878 с.
- Лыкошин Н.С. (1916) Пол жизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. - Петроград: Склад Т-ва «В.А.Березовский». - 412 с.
- Массон М.Е (2000) Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Сәрсен Бек Сахабтың ықшамдалған тәржімесі. – Шымкент: «Жібек Жолы». - 64 бет.
- Муфтахутдинова Д. (2021) Религиозная полемика в степном крае (конец XIX – начало XX в.в) // Хабаршы. Дінтану сериясы. №3 (27). - С. 66-74
- Нұрмұхаммедов Н.Б. (1988) Ахмет Ясауи сәулет ғимараты: Альбом. -Алматы: Өнер. -168 бет.
- Нуртазина Н.А. (2008) Народы Туркестана: Проблемы Ислама, интеграции модернизации и деколонизации (на рубеже XIX-XX веков). Алматы: Қазақ университеті. - 166 с.
- Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.Ә (2023) Түркістан өлкесіндегі мұсылмандық мекемелер мен дінбасыларға қатысты империялық доктриналар// Отан тарихы. № 26 (4). -730-743
- Позднеев П.А. (1886) Дервиши в мусульманском мире: История, учение, повседневная жизнь. –Оренбург: Типография Б.Бреслина. -334с.
- Садохин А.П. (2006) Этнология. Учебник. –М.: Гардарики, -287с.

REFERENCES

- Abduraimov M.A. (1970) *Ocherki agrarnykh otnoshenii v Buharskom hanstve* [Essays on agrarian relations in the Bukhara Khanate]. –Tashkent: Fan. -273 s. (in Russian)
- Babadzhanov B. (1996) *Jassaviya i nakshbandiya v Maverannahre: iz istorii vzoimootnoshenij (ser. XV-XVI vv.)* [Yassaviya and Naqshbandiya in Transoxiana: from the history of relationships (mid-XV-XVI centuries)]. //Jasauitaғыlymy. -Türkistan. -152 b. (in Russian)
- Vereshhagin V. V. (1883) *Ocherki, nabroski, vospominaniya* [Essays, sketches, memories]. – SPb., 1883. S.45. (in Russian)
- Vereshhagin.V.V. (1990) *Iz puteshestviya po Srednej Azii* [From a trip to Central Asia]. // V.V. Vereshhagin. *Povesti. Ocherki. Vospominaniya*. – M., S.90. (in Russian)
- Divaev A.A. (1901) *Zhalovannaja gramota, dannaja Timurom Turkestanskoj mecheti Azreta Jasavi/Per.s persid* [Letter of Complaint given by Timur to the Turkestan Mosque of Azret Yasawi]. //Turkestanskije vedomosti. N39, -41s. (in Russian)
- Divaev Ә. (1992) *Tartu* [Pull over]. –Almaty: Ana tili. -204 b. (in Kazakh)
- DeWeese D., Gross J.-A. (2018). *Sufism in Central Asia: New Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries*. Leiden and Boston: Brill Academic Pub. 340 p
- Kotjukova (2016) *Turkestan v imperskoj politike Rossii: monografija v dokumentah* [Turkestan in Russian imperial policy: monograph in documents] / отв. ред. Т.В. Kotjukova. Москва: Kuchkovo pole, 878 s. (in Russian)
- Lykoshin N.S. (1916) *Pol zhizni v Turkestane. Ocherki byta tuzemnogo naselenija* [Half of life in Turkestan. Sketches of the life of the native population]. - Petrograd: Sklad T-va «V.A. Berезovskij». -412 s. (in Russian)
- Masson M.E. (2000) *Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Сәрсен Бек Сахабтың ықшамдалған тәржімесі* [Khoja Ahmet Yasawi mausoleum. A condensed biography of Sarsen Bek Sahab]. – Shymkent: «Zhıbek Zholy». -64 bet. (in Kazakh)
- Muftahutdinova D. (2021) *Religioznaja polemika v stepnom krae (konec XIX – nachalo XX v.v)* [Religious polemics in the steppe region (late 19th – early 20th centuries)] // Habarshy. Dintanu serijasy. №3 (27) -S. 66-74. (in Russian)

Nurmuhammedov N.B. (1988) Ahmet Yasawi saulet ğimaraty [Ahmet Yasawi architectural building]: Albom. - Almaty: Öner. -168 bet. (in Kazakh)

Nurtazina N.A. (2008) Narody Turkestana: Problemy Islama, integracii modernizacii i dekolonizacii (na rubezhe XIX-XX vekov) [Peoples of Turkestan: Problems of Islam, integration modernization and decolonization (at the turn of the 19th-20th centuries)]. Almaty: Kazak universiteti. - 166 s. (in Russian)

Nurtazina N.D., Azmuhanova A.M., Akimbek J.A (2023) Turkistan ölkesindegi musulmandyq mekemeler men dinbasylarğa qatysty imperialyq doktrinalar [Imperial Doctrines Concerning Muslim Institutions and Clergy in the Turkestan Territory] // Otan tarihy. № 26 (4). -730-743 [Imperial Doctrines Concerning Muslim Institutions and Clergy in the Turkestan Territory] // Otan tarihy. № 26 (4). -730-743. (in Kazakh)

Pozdnev P.A. (1886) Dervishi v musul'manskom mire: Istorija, uchenie, povsednevnaia zhizn' [Dervishes in the Muslim world: History, teaching, everyday life]. –Orenburg: Tipografija B.Breslina. -334s. (in Russian)

Sadohin A.P. (2006) Jetnologija [Ethnology]. Uchebnik. –M.: Gardariki, -287s. (in Russian)

ДИНТАНУ

IRSTP 02.15.05

<https://doi.org/10.47526/3007-8598-2024.1-03>Kamil YASAROGLU

*PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan)
e-mail: kysaroglu@gmail.com*

WORSHIP OF SACRIFICE IN ISLAM AND CULTURAL HISTORY OF TURKS

Abstract. In all traditions that include the concept of God, it is very important for believers to establish a relationship with God for various purposes. The main purpose of sacrifice as a worship in all belief systems is to communicate with the sacred. Sacrifice is defined as the offering of beings and objects to supernatural beings or entities with the intention of getting closer to them, expressing feelings of gratitude, hearing something or atoning for sins. Although sacrifice has been practised in almost all religions throughout the history of mankind, there are some differences between them in terms of form and purpose. In many sacrifice ceremonies, in addition to shedding blood, the life of the creature offered as a sacrifice is terminated. In the bloodless sacrifice practice, plants, grains, jewellery, food and drink etc. are offered to the sacred beings. After the advent of Islam, the tradition of sacrifice in the Jahiliyya period was reorganised by purifying the elements incompatible with the belief in monotheism, and it was made richer with social functions. The practice of sacrifice is also present in the pre-Islamic periods of Turkish societies. In this article, after mentioning the historical process of the ritual of sacrifice, its application in Islam and Turkish cultural history will be discussed.

Keywords: sacrifice, worship, Turkish culture, ritual.

Камил Яшароглу

PhD, Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kysaroglu@gmail.com

Ислам діні мен түрік мәдени тарихы тұрғысынан құрбандық ғибадаты

Аңдатпа. Құдай ұғымы орын алған барлық дәстүрде сенушілердің Құдаймен әртүрлі мақсатта қарым-қатынас орнатуы өте маңызды. Барлық сенім жүйесіне кіретін ғибадат түрі ретінде құрбан шалудың негізгі мақсаты – киemen қарым-қатынас жасау. Құрбандық дегеніміз құдіретті болмыс немесе болмыстарға жақындау, ризашылық білдіру, бір нәрсені есту немесе күнәларының кешірілуін тілеу үшін тарту етілетін жануарлар мен заттар. Адамзат тарихында құрбан шалу барлық дінде дерлік болғанымен, нысаны мен мақсаты жағынан олардың арасында біршама айырмашылықтар бар. Көптеген құрбандық рәсімдерінде қан төгумен қатар, құрбандық малдың жанын қию да жүзеге асады.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

K. Yasaroglu. Worship Of Sacrifice In Islam And Cultural History Of Turks // *НИКМЕТ журналы.* – 2024. – №1 (1). – Б. 31–41. <https://doi.org/10.47526/3007-8598-2024.1-03>

***Cite us correctly:**

K. Yasaroglu. Worship Of Sacrifice In Islam And Cultural History Of Turks // *НИКМЕТ.* – 2024. – №1 (1). – Б. 31–41. <https://doi.org/10.47526/3007-8598-2024.1-03>

Мақаланың редакцияға түскен күні 12.03.2024 / қабылданған күні 19.08.2024

Қан төкпей құрбан шалу рәсімінде қасиетті рухтарға өсімдік, дән, әшекей, ас-сусын, т.б. тарту етіледі. Ислам діні келгеннен кейін надандық дәуіріндегі құрбан шалу дәстүрін таухид сеніміне сәйкес келмейтін элементтерден арылту арқылы қайтадан жүйелеп, қоғамдық қызметтері қосылып, біршама байытылды. Құрбан шалу түрік қауымдастықтарының исламға дейінгі кезеңдерінде де орын алған. Бұл мақалада құрбан шалу рәсімінің тарихи процесіне тоқталғаннан кейін оның ислам діні мен түрік мәдениет тарихында қолданылуы сөз болады.

Кілтсөздер: құрбан, дін, рәсім, ғибадат, Түрік мәдениеті.

Камиль Яшароглу

PhD, старший преподаватель Международногоказахско-турецкогоуниверситетаимени Ходжи Ахмеда Ясави(Казахстан,г. Туркестан), e-mail: kyasaroglu@gmail.com

Жертвоприношение с точки зрения исламской религии и истории тюркской культуры

Аннотация. Во всех традициях, включающих понятие Бога, верующим очень важно установить отношения с Ним для различных целей. Основная цель жертвоприношения как поклонения во всех системах верований – общение со священным. Жертвоприношение определяется как подношение существ и предметов сверхъестественным существам или сущностям с намерением приблизиться к ним, выразить чувство благодарности, услышать что-то или искупить грехи. Хотя жертвоприношения практиковались почти во всех религиях на протяжении всей истории человечества, между ними есть некоторые различия по форме и цели. Во многих церемониях жертвоприношения, помимо пролития крови, прерывается жизнь существа, приносимого в жертву. В практике бескровных жертвоприношений священным существам предлагаются растения, зерно, украшения, еда и питье и т. д. После прихода ислама традиция жертвоприношений в период джахилии была реорганизована путем очищения от элементов, несовместимых с верой в монотеизм, и обогащена социальными функциями. Практика жертвоприношений также присутствует в доисламских периодах тюркских обществ. В этой статье, после упоминания исторического процесса ритуала жертвоприношения, будет рассмотрено его применение в исламе и истории тюркской культуры.

Ключевые слова: жертва, поклонение, ислам, Турецкая культура, ритуал.

Introduction

In Arabic, the word “qurban” means all kinds of closeness both material and spiritual. As a religious term, it is used to express the thing by which one gets closer to Allah, and specifically to express the slaughter of animals of a certain breed in a certain period of time for the purpose of getting closer to Allah, that is, for the purpose of worship, and the animal slaughtered for this purpose. When we look at the words used to express the concept of sacrifice in various languages, we see that they have common aspects in terms of root meaning. The root of sacrifice, which is used for sacrifice in Western languages, means "to consecrate, to make an object sacred by offering it to God" and offering means "offering a gift to God, presentation". In the Old Testament, the words minha, meaning "donation and tax", gurban, meaning "that which brings near", and zebah, meaning "sacred bloodshed", are used for sacrifice. In Islamic sources, the animal slaughtered for worship is called udhiyye. It is stated that the animal is called udhiyya because it is slaughtered at dawn (duha) on Eid al-Adha. The sacrifices slaughtered in Hajj and Umrah are generally called hedy, meaning "something that is sent and taken away, something that is offered", or special names such as bedene and dem, depending on whether the slaughtered animal is bovine or ovine, and the sacrifice slaughtered for the newborn child is called “aqīqah”, based on the name of the hair on the head of the newborn child. When the word qurban is used in Turkish, it refers to the animal slaughtered for the purpose of worship on Eid al-Adha (Abdullah, 2002: 433).

Research method and materials

The ritual of sacrifice dates back to ages long before the birth of Islam and varies according to the teachings of different beliefs. In civilisations such as Mesopotamia, Egypt, India, China, Iran, etc., there are customs of offering sacrifices and feasts with religious ceremonies in certain months of the year. In many societies, bloody or bloodless sacrifices were dedicated to the values considered sacred and these have turned into strong traditions over time. In some rituals, animals such as cattle, horses, sheep and rams are sacrificed, while in other societies both animals and humans are sacrificed. It is observed that the first products of bloodless sacrifices consisted of various objects such as meals, drinks, candles offered to sacred places, various fabrics, precious stones, jewellery or weapons (Abdülkadir İnan, 1995: 546).

All sacrificial rituals, whether bloody or non-bloody, have a specific purpose. Basically, sacrifices, which aim to get rid of the wrath of supernatural forces and to establish intimacy with them, are performed for different reasons. The main ones are as follows: 1. Demand sacrifices (sacrifices offered to ward off accidents and calamities). 2. Sacrifices of thanksgiving or sacrifice (after the birth of a child for whom a sacrifice is offered; sacrifice of the promised sacrifice after the fulfilment of a wish). 3. Sacrifices based on maintaining peace with supernatural power or powers. 4. Sacrifices offered to atone for a sin (atonement sacrifices): Sacrifices offered as a sanction for the deliberate or accidental breaking of religious rules. 5. The sacrifice of the firstfruits. 6. ceremonial or festive sacrifices 7. sacrifices for the dead (Ahmet Türkan, 2002: 142-150).

Results and discussion

In Mesopotamian society, 'sacrifice' is a religious ceremony in which an animal or a human being is killed and offered to a particular god or gods in a planned and proper manner in order to enable individuals or society to communicate with the gods, to correct a broken situation or to protect existing normal relations. In Mesopotamia, the ceremonies related to animal sacrifice took the form of ritual animal slaughter and the presentation of the animal's life to the gods, mostly in magnificent and ornate temples. In addition to the many purposes of sacrifice, the primary consideration was to provide food for the gods. For this reason, one or more animals were sacrificed and the food, including the sacrificial meat, was prepared in the kitchens of the temples and presented to the anthropomorphic god statues (Ahmet Güç, 2002: 433-434). Looking at the historical period of Mesopotamia, it is clear that human sacrifice was not a very common phenomenon. The clearest ritual example of human sacrifice is the rituals of 'taking the place of the king'. These rituals usually consist of choosing a substitute for the king at the end of situations determined by prophecy, when there is a sign that the king will face a bad event or die, and the substitute is killed and the king is saved (Ahmet Gökbel, 2000: 189).

The most important offerings in ancient Greece were sacrifices. Sacrifices were believed to serve many purposes. One of these beliefs is the idea that they developed as rituals in which divine forgiveness was sought in order to spare human beings. It was accepted that the gods definitely reacted to the sacrifices and even fed on them. In ancient Greece, it is seen that domestic or wild animals, birds or even fish were offered as sacrifices to the gods and goddesses, whose numbers were quite large, with rituals determined for each of them (Ali Bardakoğlu, 2002: 76-77).

In Middle Eastern religious traditions, one of the most important functions of sacrifices offered to sacred beings was to use them as objects of magic, sorcery and astrology. By examining and interpreting the behaviour or various organs of the creatures offered as sacrifices before, during and after the sacrifice, different meanings were deduced from them, both for magic and sorcery and for the future. Although this situation is generally observed in many Middle Eastern societies, the traditions and ceremonies of the ancient Harranites, called Harranis by medieval writers, are remarkable. The Harranites offered sacrifices to the divine beings in order to be close to them. In

addition, the sacrifice was intended to determine the fortune of the person or persons and to seek answers to various problems and questions (Adewale, 1998: 6-7).

Sacrifice in traditional African religion.

The ritual of sacrifice is considered more important than prayer, chanting, oaths, magic and sorcery. Sacrifices are offered for all religious, social and political activities of the adherents of the religion, and in traditional society religion is based on the idea of sacrifice. The offering of sacrifices is an expression of faith in the continuing life of spiritual beings and in their power as beings to be pleased (Bahattin Ögel, 1993: 587, 599).

In Africa, the offering of plants and animals in sacrifice is a tradition that continues to this day in traditional communities. In many towns and villages, sacrifices are offered to the powers that are seen as responsible for the protection of the earth and people. Blood has a special place in traditional African religions. The ritual of idol worship is often fulfilled through the shedding of the blood of animals on idols, accompanied by specific words and rituals. Today, it is still possible to find objects, animals or food left on the streets and in places believed to be sacred in small or large settlements in Africa. These are the kinds of sacrifices people offer to attract good and repel evil (Durmuş Arık, 2005: 441).

Sacrifice in Judaism.

Although there have been some changes in the historical process, bloody and bloodless sacrifices were practised in Judaism until the destruction of the Second Temple. Sacrifices were offered in different time periods such as daily, weekly, monthly, seasonal and annual. Two daily burnt offerings, weekly Sabbath sacrifices, monthly offerings on the new moon, and annual offerings on Passover, Yom Kippur and Sukkoth were offered. In Judaism, cattle, sheep, goats, pigeons and doves may be sacrificed; in addition, there is sometimes the practice of rooster sacrifice for charity and purification from sin. The sacrificed animal must also not be defective. In Judaism, there is also the custom of sacrificing the first crop and even the first-born offspring in gratitude to God. The reason for this is that it is believed that the first crop and the first-born offspring will increase fertility by being presented to God (Ebru Uncu, 2011: 43). Since the first century AD, prayer and worship have replaced sacrifice in the Jewish religious tradition. Since the 18th century, approaches to the practice of Judaism in the modern world have changed. One of them is sacrifice. According to Orthodox Jews, prayer and worship have replaced sacrifice. Sacrifice will be reintroduced only with the coming of the Messiah. According to Conservatives, Reconstructionists and Reformists, sacrifice is a form of worship that was practised in the past but is not valid today, and there is no question of its reintroduction. Those who argue that the Messianic era will be a vegetarian era also oppose animal sacrifice (Gürbüz Erginer, 1997: 44).

Sacrifice in Christianity

In Christian theology, it is accepted that the death of Jesus Christ on the cross is the only sacrifice which alone is sufficient and renders all other sacrifices useless. According to Christianity, Jesus Christ paid atonement (sacrifice) for the salvation of humanity. Therefore, with the event of the cross, which constitutes the essence of Christian belief, the law, which was repeated in the period of the prophets, lost its importance (Günay, 2022: 47).

Sacrifice in pre-Islamic Arab society,

In pre-Islamic Arab society idols had an important role in the centre of life. For this reason, there was a tradition of sacrificing in the name of idols for different purposes. At certain times or on the occasion of events that they considered important, the Jāhiliyya Arabs would slaughter animals such as camels, cattle, sheep, gazelles, etc. and pour their blood on them in order to show their respect and devotion to their idols in the Kaaba, in other parts of Mecca and outside Mecca, and to get closer to them, and they would break the sacrifice into pieces and leave it on these standing stones, waiting for predators and birds to eat it (Güngör, 2012: 436).

The Jahiliyyah Arabs used to sacrifice next to their idols named Isaf and Naileh in the Kaaba. The sheep slaughtered near the stones and idols were called al-atair. The place where they sacrificed

was called al-Itr (altar). It was very important for the Arabs to sacrifice in front of idols representing divine beings and in cult centres. They expressed their closeness to the idols by smearing the blood of the sacrifice on the divine being (Karaođlan, 2022: 545).

Sacrifice in Islam

After the advent of Islam, the tradition of sacrifice in the Jahiliyyah period was reorganised by removing the elements incompatible with the belief in tawhid, and it was made richer with social functions. The Holy Qur'an, through the paradigm of Abraham, reveals to both the Meccan society and the followers of all heavenly religions that the tradition of human sacrifice, which was practised in some societies in the past in the person of Prophet Abraham, should be removed through the example of Prophet Abraham, the common Prophet of all heavenly religions, and that the worships performed should be made in the orbit of tawhid (İvgin, 2006: 43).

In the Qur'an, in verse 27 of Surah al-Ma'idah, it is mentioned that the two sons of Adam offered sacrifices to Allah. It is also stated that all of the divine religions have made a provision for the worship of sacrifice (Surah al-Haj 22/34). The emergence of the worship of sacrifice is described in Surah As-Saffat as follows: Prophet Abraham asked Allah for a righteous son. In return, Allah gave him the good news of a gentle child. When the child reached the age of running beside Abraham, Abraham asked his son: "My child, I see in a dream that I am slaughtering you, what do you say?" His son said: "O my father, do what you are commanded. You will find me among the patient ones". When both of them surrendered to the order and Ibrahim laid him down, Allah said to him: "O Ibrahim! You have confirmed the dream. This is how We reward those who do good. This was a clear test. We gave him a great sacrifice as a ransom, and We left for him a good reputation among those after him." (Surah As-Saffat, 37/97-108)

The Qur'an also contains some provisions about the sacrifices to be slaughtered during the pilgrimage. In the 2nd verse of Surah al-Qawsar, the worship of sacrifice outside the pilgrimage is indirectly mentioned. In the Qur'an, the main features of sacrifice worship are expressed as the sacrifice being slaughtered for the remembrance of Allah's name, being an expression of unity and gratitude to Allah, being a symbol of Allah, and that only the sincerity of the sacrificer reaches Allah.

In Islam, the provisions related to the worship of sacrifice were determined by the Prophet's hadiths and practices. The sacrifice (udhiye) slaughtered on the days of Eid al-Adha was introduced in the second year of Hijrah. When the Prophet entered the tenth of the month of Dhu'l-Hijjah in the second year of the Hijrah, he led the Muslims in the Eid prayer. At the end of the Eid prayer, he made a speech to the people and asked them to sacrifice. He himself slaughtered two rams that he had bought earlier - the first on behalf of his ummah and the second on behalf of himself and his household. Both he and his household and the poor benefited from the sacrifice. The Prophet continued to sacrifice in this way every year in Medina (Yıldız, 2019: 83).

Sacrifice (Qurban) is obligatory (wajib) for those who fulfil the conditions required by the Islamic religion according to the Hanafi school of thought and obligatory sunnah according to the majority of Islamic law scholars. In order for a person to be responsible for sacrificing, he/she must be a Muslim, of sound mind, a resident and rich. The types of animals that can be slaughtered as sacrifice are as follows: Sheep, goat, cattle, buffalo and camel. Therefore, only these animals (or their kindreds) can be sacrificed. Sheep and goats can be sacrificed after they reach the age of one year. Cattle and buffaloes can be sacrificed after they are two years old and camels after they are five years old. The animal to be slaughtered must not have any defect that prevents it from being sacrificed. In order for the sacrifice to be valid, it must be slaughtered within the specified time. The sacrifice can be slaughtered on the first three days of Eid al-Adha, i.e. the 10th, 11th and 12th days of the month of Dhu'l-Hijjah, from the time the Eid prayer is performed until the evening of the 3rd day. According to the Shafi'i madhhab and some jurists, this period is until the evening of the 4th day of Eid (İbrahim Kontao, 2002: 6).

The Qurban must be slaughtered with the intention of worship. This is what distinguishes Qurban from other animal slaughters. The Qur'an says in this regard: "The intention, piety and devotion of

the Muslim who performs this slaughter will reach Allah, not the meat and blood of the sacrificial animals (Surah Al-Hajj 22/37). Based on the Prophet's hadiths, Islamic scholars agree that the owner of the sacrifice may eat its meat, feed it to his dependents, and distribute some of the meat. However, different opinions and measurements have been put forward on how much of the sacrificial meat should be eaten and how much should be distributed. The majority of Islamic scholars recommend that the meat of the sacrifice should be divided into three equal parts and one part should be consumed by the owner of the sacrifice and his dependents, the second part should be given as a gift to spouses, friends and relatives, even if they are rich, and the third part should be distributed to poor people who do not sacrifice. There is no harm in consuming the meat of the sacrifice at home without distributing it to anyone else if there are many dependents or if they are in need.

Sacrifice in Islam is a financial worship with various benefits for both the individual and society. By sacrificing, a person submits to Allah's command and vividly demonstrates that he maintains his sense of servitude. In every sacrifice, the believers symbolically show that they have renewed the memory of the successful test of Abraham and his son Ismâ'il in terms of absolute obedience to Allah's command (Dönmez, 1999: 427). Sacrifice will save the person from being selfish and thinking that his existence belongs only to himself and will help him to be a sharer, thus improving his generosity, chivalry and other moral qualities. The Muslim who sacrifices is fulfilling the Sunnah of Prophet Abraham in this regard. When he was ordered by Allah to sacrifice his son Ishmael, Ibrahim obeyed this order without hesitation, and Ishmael showed infinite submission in this regard. Ibrahim preferred Allah's command to the will of his ego by taking the risk of sacrificing his son, while Ismail took the risk of sacrificing his life for Allah. The sacrificer experiences the same feelings by keeping this memory alive and fulfilling Allah's command in this matter. (Joseph Henninger, 1987: 191).

Sacrifice in Turkish Culture

The ritual of sacrifice is a practice that existed in the Turks before Islam and its roots go back to ancient times. The equivalents of the word "Kurban" in Turkic dialects are "tayılga, ayı, kudayı, kergek kereh, Allahlık, itık, ıyık, precipitation and tapığ"(Söylemez, 2008: 66). Ancient Turks first offered sacrifice to the Sky God. The custom of offering sacrifices to God has always been continued, as well as sacrifices were offered to the nature called Yer Su (Land Water).

In Turkish communities belonging to the traditional Turkish religion, bloody or bloodless sacrifices should be offered for every ritual and ceremony. We can say that the first animal that comes to mind to sacrifice in ancient Turks is the horse. Horses were not only used as a means of warfare, but also had a privileged place in almost every corner of steppe life, from carrying loads to obtaining food. After the horse, the most preferred animals for sacrifice were cattle, goats, rams, lambs and oxen. The horse, which is indispensable for the nomadic lifestyle, has a special place in terms of showing devotion and gratitude to God. Here, the most valuable animal was chosen to show obedience and gratitude to God. In addition, the sacrifice of a deceased person's horse is related to the belief that it will accompany him in death (Dilek, 2019: 67).

Ancient Turks offered sacrifices for reasons such as birth, death, thanksgiving, worship, prayer, victory and peace. They did not shed the blood of the sacrifice and did not break the bones. Because they believed that the soul resided in the blood and bones (Şinasi Gündüz, 2007: 71). The fact that the bones of the sacrifices for newborn children, called Akıka or Harkeke Sacrifice among the Western Thrace Turks, are collected without breaking them and buried under a beech tree constitutes an example of the remnant of ancient Turkish beliefs (Umut Üren, 2015: 196).

In ancient Turkic societies, when a person died, an animal was sacrificed right next to his tent. Sacrifices were also offered to the gods during funeral ceremonies and on the anniversaries of death. It is also reported that some Turkic tribes sacrificed in the name of a great mountain, which was considered sacred. It is stated in the sources that there was an Ata-Cave in the Göktürks, that the Göktürk kagan went to this cave at certain times of the year, taking the dignitaries of the state and the nobles of the tribes with him, and that they paid homage by making sacrifices there, and it is mentioned that the Kyrgyz also have Ata-Cave (Özer Çetin, 2008: 77-78).

The most widely-accepted animal for sacrifice was a male animal. It is stated that this practice was observed in almost every tribe of pre-Islamic Turks. It is also known that the ritual of sacrifice was performed annually in addition to rites and ceremonies. As a matter of fact, it is known that in some tribes of the Altaians, sacrifices called God sacrifice or mountain sacrifice are sacrificed every year, in some others every three years, in the Khakas, sacrifices are offered to God Ulgen and ancestor spirits, and in the Yakuts, sacrifices are offered to God Ulgen and ancestor spirits, and in the Yakuts, sacrifices are offered on the days called lunar and solar festivals, which last nine days in spring and autumn with the participation of the whole lineage (Zeki Tan, 2011: 12).

In the ancient Turks, after the sacrifice was slaughtered, its dismemberment had to be done with great skill and no bone should show the slightest trace of damage. After the meat is eaten and some special rituals are performed, the bones of the sacrifice are collected and preserved and buried in the ground or burnt, or the bones are placed on a "sacrificial scaffold" on beech sticks and covered with beech trees and beech leaves. Since it is believed that the animal will be resurrected in the sky and reach God, it is accepted that even the smallest piece of bone should not be missing, otherwise it will cause a great disaster (Zeki Tan, 2011: 13).

Bloodless sacrifices are also mentioned in ancient Turkic tribes. Such sacrifices are called "saçı". Saçı is one of the most valuable and blessed blessings obtained by each tribe with its own labour. While in nomadic Turks this object is milk, koumiss, oil, in farming Turks it can be wheat, millet, and in merchants it can be money. In addition to these, tying hoes to trees (yalma), throwing oil on the fire or throwing coins, sugar, millet, etc. on the bride and her friends during the marriage, as it continues to be practised in today's Muslim Turks, are also included in the tradition of saç (Zeki Tan, 2011: 14). There are researchers who suggest that this practice is performed for fertility, as well as bloodless sacrifices offered to the ancestors for the ancestral spirits to accept the bride coming from outside the family. In history, when the first lightning struck in spring and thunder rumbled, vessels containing milk, buttermilk and koumiss were passed around the tent and a hair ceremony was performed. It is stated that the sacrificial sacrifice of milk, buttermilk, millet and wheat, which are considered sacred in today's Altai region Turks, is widely practised, and similar sacrificial practices are widely seen in Anatolia (Zeki Tan, 2011: 15).

Another important sacrifice in the ancient Turks is the sacrifice of "idhuk". Idhuk was used as ıdık, ıık, ızık. Iduk is the blessed and blessed animal released for the sacrifice of the sacrifice owner. Its milk, strength and wool were not utilised. A similar practice is also seen in the Arabs of ignorance. In Arabs, the animal released for this purpose was called "saibe" (İvgin, 2006: 44).

In ancient Turks, the colour of the sacrifice was important. White-coloured animals were offered to the sky god, and colours other than white were offered to the earth god, ancestor spirits and evil spirits to protect them from evil. They believed that the white colour was liked by the sky god, and they preferred the animal to be sacrificed to be male (Ali Bardakoğlu, 2002: 78).

It is possible to come across such beliefs about sacrifice in Gagauz and Chuvash, who are Christians, in addition to Muslim Turkic communities. Although the belief in sacrifice in Christianity does not come to the forefront as it does in Islam and Judaism, we see that it has an important place in Gagauz Turks. There is no specific time for sacrifice in Gagauz. Sacrifice can be performed on any day of the year. In Gagauz, the sacrifice can be both cattle and poultry such as birds and roosters. Sacrifices are made when it is not raining or for reasons such as the well-being of the sick, the disappearance of difficulties or the victorious outcome of the war before a war (Gürbüz Erginer, 1997: 45). The most remarkable sacrifice tradition in Gagauz is the sacrifice called "Allahlık". According to this tradition, the animal called "Allahlık" is not grazed together with the herd, it is fed separately. People know that this animal will be sacrificed. No one touches this animal. It is considered a great sin to harm this animal that will be sacrificed. There is even a belief among the Gagauz that even predators and wolves do not touch this animal (Gürbüz Erginer, 1997: 46). It can be said that there are many similarities between the sacrificial customs of the Gagauz and the sacrificial customs of the

Turks living in Anatolia, except for the religious requirements of Christianity and Islam (Gürbüz Erginer, 1997: 47).

The phenomenon of sacrifice, which is alive today in Central Asia and other Turkic communities in different proportions and forms, is accepted as a requirement of the beliefs and customs of the Kyrgyz and is kept alive with Islamic motifs together with old beliefs at every stage of Kyrgyz life. The practice of sacrifice, which started to be carried out in connection with prenatal beliefs, is encountered at weddings, in case of recovery from various diseases, accidents or troubles, in death events, in commemoration of ancestor spirits, in visiting sacred places (Yıldız, 2019: 84).

Another common type of sacrifice among Turkic communities is the sacrifices slaughtered at various places of visit. Such sacrifices can be slaughtered at the head of a tomb or at a mountain, hill, rock, tree or water that is considered sacred. The sacrifices slaughtered in these places are sacrificed for intentions such as the opening of good fortune, having a child, facilitating childbirth, the survival of the child, increasing the milk, getting rid of various physical and spiritual diseases, and making it rain when the weather is dry. The fact that these sacrifices are slaughtered near a sacred tree, on a mountain, on a stone or rock and at the head of water reminds of ancient Turkish beliefs (Yıldız, 2019: 85).

It is observed that the ritual of sacrifice is widely valued among Alevi-Bektashi circles in Anatolia and that this practice is performed for almost every situation that is considered important. Unlike the Sunnite approach, sacrifice in Alevi-Bektashi circles is usually referred to with names such as tıglamak, lokma and tercüman. To a great extent, this ritual is accepted and practised as one of the twelve services as a part of the cem, i.e., together with the Abdal Musa (Unity) Cem, Görgü Cem, Muharrem Cem, Musahip Cem, Hızır Cem, and Düşkün Kaldırma Cems. In addition, there are other types of sacrifices such as sacrifices for votive offerings, sacrifices for Eid al-Adha, Hıdrellez, Nevruz, thanksgiving and rain sacrifices. Although the practices of sacrifice among Alevi-Bektashi communities over the centuries have some elements of Islamic culture, it is understood that they are more like the reflection of some beliefs and practices seen in ancient Turkish culture (Dönmez, 1999: 401).

Conclusion

The worship of sacrifice takes place in almost all religious traditions in one way or another. Each tradition determines the form and framework of sacrifice according to its own structure. The most important purpose of sacrifice is to establish contact with the sacred being. Through this means, it is thought that it is possible to worship, glorify and get closer to him. Another purpose of sacrifice is to atone for sins. In many religious traditions, sacrifices are offered to atone for sins, offences or spiritual pollution. In many religions, people offer sacrifices in thanks for the blessings they have received. For example, offering the first fruits of the harvest to the holy beings or slaughtering or collecting them for sacrifice and distributing them to the poor is for this purpose. In Turkic communities belonging to the Traditional Turkic Religion, it is stated that bloody or bloodless sacrifices should be offered for every ritual and ceremony. Ancient Turks offered sacrifices for reasons such as birth, death, thanksgiving, worship, prayer, victory and peace. Bloodless sacrifices are also mentioned in ancient Turkic tribes. Such sacrifices are called "saçı".

The existence of the cult of sacrifice in societies, the fact that sacrifice is one of the most important rituals and one of the practices performed collectively shows that it has a unifying and integrative feature. At the same time, the uninterrupted existence of the practice of sacrifice from the past to the present also indicates that it has a permanent and inclusive feature.

BIBLIOGRAPHY

Abdullah Kahraman. Kurban İbadetinin Hikmeti Kitapta: II. Uluslararası İslam Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu. İstanbul: Ensar Neşriyat. 2002. pp. 190-195

- Abdülkadir İnan. Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995. 229 p.
- Ahmet Türkan. Yahudilik Hıristiyanlık ve İslam'da Kurban Kitapta: II. Uluslararası İslam Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu. İstanbul: Ensar Neşriyat. 2002. pp. 37-54
- Ahmet Güç. Kurban. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002. –V. XXVI . – pp. 433-434
- Ahmet Gökbel. Türk Halk İnançlarında Din ve Din Anlayışı (Kurban Kültü Örneği) Kitapta: Dinler Tarihi Araştırmaları II. Ankara: Dinler Tarihi Derneği, 2000. pp. 179-197
- Ali Bardakoğlu. Kurban. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002. –V. XXVI . –pp. 436 –437
- Adevale S. A. [çev: Ahmet Güç] Afrikanın Geleneksel Dininde Kurban // Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 1998 – V.7. No:7, pp. 587-600
- Bahattin Ögel. Türk Mitolojisi. Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. V.I. 619 p.
- Dilşad Atık. Eski Türklerde Kurban İnanışı ve Uygulamaları. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [yüksek lisans tezi], 2001. 76 p.
- Durmuş Arık. Kırgızlar'da Kurban Fenomeni. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi V. XLVI. No: 1, 2005, pp. 757-774
- Ebru Uncu. Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [yüksek lisans tezi], 2011. 127 p
- Gürbüz Erginer. Kurban, Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997. 241 p.
- Hacı Mehmet Günay. Kurban. Kitapta: Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. Ankara: TÜBİTAK, - 2022 -pp. 427-428
- Harun Güngör. Türk Din Etnolojisi. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012. 203 p.
- Hamza Karaoğlu. Anadolu Alevilerinin Dini Ritüel ve Rükünlerinde Geleneksel Türk Dininin İzleri // International Journal of Social Humanities and Administrative Sciences. – 2022. - No: 56. – pp. 1210-1224
- Hayrettin İvgin, Gagauzlardaki “Allahlık” Adeti ile Anadolu'daki Kurban Kesmenin Folklorik Mukayesesi // Kitapta: I. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri Prizren: Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 2006. pp. 328-331
- Harun Yıldız. Anadolu Alevî-Bektaşî İnanç Dünyasında Kurban Anlayışı ve Kurbanla İlgili Ritüeller // Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi. – 2019. – No: 20. – pp. 135-152.
- İbrahim Kontao [çev. Ahmet Faruk Göksün]. Afrika Kültüründe Kurbanlar II. Uluslararası İslam Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu -- İstanbul: Ensar Neşriyat. 2002. pp. 438 - 448
- İbrahim Kafi Dönmez. Kurban. Kitapta: İlmihal. İstanbul: Divantaş, 1999 pp. 2-13
- Joseph Henninger. Sacrifice. In: Encyclopedia of Religion [ER]. -- New York: 1987. – V. XII. – p. 546.
- Mahfuz Söylemez. Erken Dönem İslam Tarihinde Kurban ve Kurban Bayramı. Kitapta: Uluslararası Kurban Sempozyumu. İstanbul: Bayrampaşa Belediyesi, 2008, pp. 81-90
- Yeşim Dilek. Eski Mezopotamya Dini Ritüelleri ve Kullanılan Objeler. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019. 351 p.
- Şinasi Gündüz. İslam Öncesi Arap Dini. Kitapta: Yaşayan Dünya Dinleri. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007. pp. 542-548.
- Şinasi Gündüz. Eski Harran'da Sihir ve Büyü Ritüeli Olarak Kurban // Milet ve Nihal. – 2004 - -V. 2. No: 1, pp. 5-11.
- Umut Üren. Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut'taki // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. 2015. – No: 15/2. – pp. 65-74.
- Özer Çetin. Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [doktora tezi], 2008. 358 p.

Zeki Tan. Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurban Örneği. Kitapta: Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumunu. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2011. pp. 27-78.

REFERENCES

- Abdullah Kahraman. Kurban İbadetinin Hikmeti [The Wisdom of Sacrifice Worship] Kitapta: II. Uluslararası İslam Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu [in: II. International Symposium on Islamic Culture and Civilisation]-- İstanbul: Ensar Neşriyat. 2002. pp. 190-195 [in Turkish]
- Abdülkadir İnan. Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar [Shamanism in History and Today, Materials and Researches]. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995. 229 p. [in Turkish]
- Ahmet Türkan. Yahudilik Hıristiyanlık ve İslam'da Kurban [Sacrifice in Judaism, Christianity and Islam] Kitapta: II. Uluslararası İslam Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu [in: II. International Symposium on Islamic Culture and Civilisation]-- İstanbul: Ensar Neşriyat. 2002. pp. 37-54. [in Turkish]
- Ahmet Güç. Kurban [Sacrifice]. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [in: Turkish Religious Foundation Encyclopaedia of Islam]. –Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002. –V. XXVI. –pp. 433 –434 ; [in Turkish]
- Ahmet Gökbel. Türk Halk İnançlarında Din ve Din Anlayışı (Kurban Kültü Örneği) [Religion and Understanding of Religion in Turkish Folk Beliefs (Example of the Cult of Sacrifice)] Kitapta: Dinler Tarihi Araştırmaları II. Ankara: Dinler Tarihi Derneği, 2000. pp. 179-197 [in Turkish]
- Ali Bardakoğlu. Kurban [Sacrifice]. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [in: Turkish Religious Foundation Encyclopaedia of Islam]. –Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002. –V. XXVI. –pp. 436 –437 ; [in Turkish]
- Adewale S. A. [çev: Ahmet Güç] Afrikanın Geleneksel Dininde Kurban [Sacrifice in African Traditional Religion] // Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 1998 – V.7. No:7, pp. 587-600 [in Turkish]
- Bahattin Ögel. Türk Mitolojisi [Turkish Mythology]. Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. V.I. 619 p. [in Turkish]
- Dilşad Atik. Eski Türklerde Kurban İnanışı ve Uygulamaları [Sacrifice Beliefs and Practices in Ancient Turks]. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [yüksek lisans tezi], 2001. 76 p. [in Turkish]
- Durmuş Arık. Kırgızlar'da Kurban Fenomeni [Phenomenon of Sacrifice in Kyrgyzstan]. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi V. XLVI. No: 1, 2005, pp. 757-774 [in Turkish]
- Ebru Uncu. Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar [Religion and Gods in Ancient Mesopotamia and the Greek World] Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [yüksek lisans tezi], 2011. 127 p. [in Turkish]
- Gürbüz Erginer. Kurban, Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri [Sacrifice, Origins of Sacrifice and Bloody Sacrifice Rituals in Anatolia] – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997. 241 p. [in Turkish]
- Hacı Mehmet Günay. Kurban [Sacrifice]. Kitapta: Sosyal Bilimler Ansiklopedisi [in: Encyclopaedia of Social Sciences]. Ankara: TÜBİTAK, -- 2022 --pp. 427-428 [in Turkish]
- Harun Güngör. Türk Din Etnolojisi [Turkish Religious Ethnology] İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012. 203 p. [in Turkish]
- Hamza Karaoğlu. Anadolu Alevilerinin Dini Ritüel ve Rükünlerinde Geleneksel Türk Dininin İzleri [Traces of Traditional Turkish Religion in the Religious Rituals and Pillars of Anatolian Alevis] // International Journal of Social Humanities and Administrative Sciences. – 2022. -- No: 56. – pp. 1210-1224. [in Turkish]
- Hayrettin İvgin, Gagauzlardaki “Allahlık” Adeti ile Anadolu'daki Kurban Kesmenin Folklorik Mukayesesi [Folkloric Comparison of the "Allahlık" Custom in Gagauz and Sacrifice in Anatolia] //

Kitapta: I. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri Prizren: Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 2006. pp. 328-331. [in Turkish]

Harun Yıldız. Anadolu Alevî-Bektaşî İnanç Dünyasında Kurban Anlayışı ve Kurbanla İlgili Ritüeller [The Conception of Sacrifice in Anatolian Alevi-Bektashi Faith World And the Rituals Related to Sacrifice] // Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi. – 2019. – No: 20. – pp. 135-152. [in Turkish]

İbrahim Kontao [çev. Ahmet Faruk Göksün]. Afrika Kültüründe Kurbanlar [Sacrifices in African Culture] II. Uluslararası İslam Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu -- İstanbul: Ensar Neşriyat. 2002. pp. 438 - 448. [in Turkish]

İbrahim Kafî Dönmez. Kurban [Sacrifice]. Kitapta: İlmihal [in: Islamic Rules]. İstanbul: Divantaş, 1999 pp. 2-13 [in Turkish]

Joseph Henninger. Sacrifice. In: Encyclopedia of Religion [ER]. -- New York: 1987. – V. XII. – p. 546. [in English]

Mahfuz Söylemez. Erken Dönem İslam Tarihinde Kurban ve Kurban Bayramı [Sacrifice and Eid al-Adha in Early Islamic History]. Kitapta: Uluslararası Kurban Sempozyumu [in: International Sacrifice Symposium]. İstanbul: Bayrampaşa Belediyesi, 2008, pp. 81-90 [in Turkish]

Yeşim Dilek. Eski Mezopotamya Dini Ritüelleri ve Kullanılan Objeler [Ancient Mesopotamian Religious Rituals and Objects Used]. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019. 351 p. [in Turkish]

Şinasi Gündüz. İslam Öncesi Arap Dini [Pre-Islamic Arab Religion]. Kitapta: Yaşayan Dünya Dinleri [in: Living World Religions], Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007. pp. 542-548. [in Turkish]

Şinasi Gündüz. Eski Harran'da Sihir ve Büyü Ritüeli Olarak Kurban [Sacrifice as a Magic and Spell Ritual in Ancient Harran] // Milel ve Nihal. – 2004 --V. 2. No: 1, pp. 5-11. [in Turkish]

Umut Üren. Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut'taki İzleri [Horse Sacrifice in Turks and Its Traces in Dede Korkut] // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. 2015. – No: 15/2. – pp. 65-74. [in Turkish]

Özer Çetin. Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar [Beliefs and Attitudes About Sacrifice] Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [doktora tezi], 2008. 358 p. [in Turkish]

Zeki Tan. Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurban Örneği [The Role of Knowing the Customs and Traditions of the Pre-Qur'anic Arab Society in Understanding the Qur'an: The Example of Sacrifice]. Kitapta: Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu [in: Pre-Qur'anic Meccan Society in terms of its Contribution to the Understanding of the Qur'an]. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2011. pp. 27-78. [in Turkish]

Н.Т. МАМЫРӘЛІ¹, Ф.Б. КАМАЛОВА²¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Дінтану кафедрасының 2-курс магистранты (Қазақстан, Түркістан), e-mail:

temiraliievichnurdaulet@gmail.com

²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz**ИСЛАМ ӘЛЕУМЕТТАНУШЫСЫ ИБН ХАЛДУННЫҢ СОПЫЛЫҚ
ТУРАСЫНДАҒЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ**

Аңдатпа. Ибн Халдун – ортағасырлық исламдық ой-пікірлер бойынша дайындалған маңызды тарих философы және әлеуметтік тарихшы. Умран ғылымы деп атаған ғылым арқылы тарихи фактілерді әртүрлі себептермен өзара әрекеттестікте түсіндіруге тырысқан Ибн Халдун «Мукаддима» еңбегінде эмпирикалық деректерге сүйене отырып, тарихты түсіну арқылы мемлекеттердің өрлеу және ыдырау себептерін талдауға тырысты.

Ибн Халдун өзінің әлеуметтік талдауларында көшпелі өмір салтын қорғады. Дж.Руссоның қалалық өмір адамның жақсы мінезін бұзады деген идеясы сияқты, Ибн Халдун бәдәуилердің өмірін қала өміріне қарсы бірінші орынға қойды. Оның айтуынша, қатты ашуланған бәдәуилік қоғамдар: батыл, физикалық тұрғыдан мықты, туыстық байланыстарға мән береді. Қала өмірі адамның жақсы мінезін бұзады, батылдық пен күш-қуатты төмендетеді. Сопылық саласына да дәл осындай талдаулар жүргізген Ибн Халдунның пікірінше, бірінші кезеңдегі сахабалар, одан кейінгі кезеңде де діни өмір шынайылыққа, дүниелік мәселелерден қалыс қалуға бағытталған болатын. Уақыт өте келе дүниеге құмарлық артып, сән-салтанат пен ысырапшылдық негізгі құндылықтарды алмастырды. Сопылық ерте кезеңде мұсылмандар үшін басынан өткерген хәл болғанымен, қазіргі уақытта ол өз терминалогиясы бар ғылымға айналды. Ол өзінің бірегей әлеуметтік тәжірибесін, институттары мен әлеуметтік функцияларын орандады.

Түйін сөз: асабия, умран, бәдәуи, хадаризм, сопылық.

Н.Т. Мамырәлі¹, Ф.Б. Камалова²¹Магистрант 2 курса кафедры Религиоведения Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ясауи (Казахстан, Туркестан), e-mail:

temiraliievichnurdaulet@gmail.com

²PhD, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ясауи (Казахстан, Туркестан), e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz**Взгляды исламского социолога Ибн Халдуна на суфизм**

Аннотация. Ибн Халдун – важный исторический философ и социальный историк, изучавший средневековую исламскую мысль. Ибн Халдун, пытавшийся объяснить

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Н.Т. Мамырәлі, Ф.Б. Камалова. Ислам әлеуметтанушысы ибн халдунның сопылық турасындағы көзқарастары // *НИКМЕТ журналы*. – 2024. – №1 (1). – Б. 42–52. <https://doi.org/10.47526/3007-8598-2024.1-04>

*Cite us correctly:

N.T. Mamyrali, F.B. Kamalova. The views of Islamic sociologist Ibn Khaldun on Sufism // *НИКМЕТ*. – 2024. – №1 (1). – Б. 42–52. <https://doi.org/10.47526/3007-8598-2024.1-04>

Мақаланың редакцияға түскен күні 13.09.2024 / қабылданған күні 16.09.2024

исторические факты во взаимодействии с различными причинами посредством науки, которую он назвал Умран, в своем труде «Мукаддима» попытался проанализировать причины возникновения и падения государств путем понимания истории на основе эмпирических данных.

Ибн Халдун защищал кочевой образ жизни в своем социальном анализе. Подобно идее Ж. Руссо о том, что городская жизнь разрушает добрый характер человека, Ибн Халдун отдавал приоритет бедуинской жизни городской жизни. По его словам, общества бедуинов очень злые: смелые, физически сильные, ценят родственные связи. Городская жизнь разрушает хороший характер человека, снижает смелость и силу. По мнению Ибн Халдуна, проводившего такой же анализ в области суфизма, сподвижники первого периода, да и религиозная жизнь в более поздний период, были ориентированы на искренность и воздержание от мирских проблем. Со временем мирское начало возрастало, а роскошь и экстравагантность заменили основные ценности. Хотя в ранний период суфизм был для мусульман опытом, в наши дни он превратился в науку со своей собственной терминологией. Оно имеет свой уникальный социальный опыт, институты и социальные функции.

Ключевые слова: асабия, умран, бедуин, хадаризм, суфизм.

N.T. Mamyrali¹, F.B. Kamalova²

¹2nd year Master's student, Department of Religious Studies, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: temiraliievichnurdaulet@gmail.com

²PhD, Senior Lecturer of International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

The views of Islamic sociologist Ibn Khaldun on Sufism

Abstract. Ibn Khaldun is an important historical philosopher and social historian trained in medieval Islamic thought. Ibn Khaldun, who tried to explain historical facts in interaction with various reasons through the science he called Umran, tried to analyze the reasons for the rise and fall of states by understanding history based on empirical data in his work "Muqaddimah".

Ibn Khaldun defended the nomadic lifestyle in his social analyses. Like J. Rousseau's idea that urban life destroys the good character of man, Ibn Khaldun prioritized Bedouin life against urban life. According to him, Bedouin societies are very angry: courageous, physically strong, value kinship ties. City life destroys a person's good character, reduces courage and strength. According to Ibn Khaldun, who conducted the same analysis in the field of Sufism, the companions of the first period, and the religious life in the later period as well, were focused on sincerity and abstinence from worldly problems. Over time, worldliness increased and luxury and extravagance replaced the core values. Although Sufism was an experience for Muslims in the early period, nowadays it has become a science with its own terminology. It has its own unique social experience, institutions and social functions.

Keywords: asabiya, umran, bedouin, hadarism, sufism.

Кіріспе

Әлеуметтік талдауларында жадпы түрде заһири/батыни диалектиканы қолданатын Ибн Халдун сопылық туралы көзқарастарында да осы диалектикаға сүйенеді. Фикһ, хадис, сира, кәлам сияқты эзотерикалық ғылымдар аяттар мен хадистердің көрінетін жақтарын зерттесе, жүректе тәжірибеден өткен ерекше рухани хәл болып табылатын сопылық ілім эзотерикалық ғылымдардың үлгісі болып табылады. Ғалымның пікірінше сопылық – діни ғибадаттарды

кемелдендіріп, оның мәнін ұғынып, жүрекке иман салуды мақсат етеді деп тұжырымдайды. Күресті үшке бөлген Ибн Халдун тақуалық күресін әрбір мұсылман үшін қажет деп санайды. Мақсаты дінді біріктіріп, оны кемелді ету болып табылатын бағыттағы күрес пайғамбарларға уәжіп, үметке заңды. Ашуға және оқшаулануға негізделген күрес мәкрүһ және зиянды. Бұл жолда әртүрлі қауіптер бар. Оның үстіне бұл күрес дүниеден толық безуді және діни өмірдің бір түрін қажет ететіндіктен, бұл исламның мәні мен пайғамбардың сүннетіне сәйкес келмейді. «Муқаддима» шығармасында сопы тілінен шыққан кейбір дінге қарсы сөз айтқандарды ақтау мәтіндрейн көреміз. Ол мұны сырттай түсінуге болмайтынын алға тартады (Ibn Haldun, Mukaddime 2004: 681). Ол мастық жағдайында айтылғандарды қалыпты түрде бағалауға болмайтынын айтады. Себебі, мұндай дүние айтқандарға ерекше жағдайларда бастан кеткен тәжірибелері әсері еткенін айтады. «Шифау-с Саил» еңбегінен осы көзқарастарын байқаймыз». «Шифау-с Саил» 1372-1374 жылдар аралығында жазылған. Муқаддимаға дейін жазылған бұл еңбек сопылық туралы мағлұмат беріп, нәпсі, рух, ақыл, жүрек сияқты ұғымдардың концептуалды инфрақұрылымын қарастырады (Ақуол, 2019: 40).

Ибн Халдун сопының жүрегін тазартып, дүниенің игілігінен аулақ бола отырып, рухани биікке көтеріліп, метафизика саласындағы арнайы ақпаратқа қол жеткізе алатынын алға тартты. Оның айтуынша, пайғамбарлардың да мұндай білімі бар. Пайғамбарлардың білімі белгілі болғанымен, әулиелердің білімінде қателік болуы мүмкін. Ибн Халдун сонымен қатар, шиит деректерінде жиі кездесетін хулул, маһдилік, құтб сияқты мәселелерді жоққа шығарады. Ол өз уақытысында Мағриб пен Андалусиядағы, Мысыр-Мәмлүк аймағындағы сопылық тәжірибелердің ықпалында болды және мұндай тәжірибелерді құптап, шектен шыққандарын сынап отырды. Ол «Шифау-с Саил» деп аталатын еңбегінде сопылық туралы көзқарасын білдірді, Бұл еңбегінде «мағрифат пен ақиқат деп аталатын сопылық ілімінде, ақиқатқа жетелейтін ұстаздың қажеттілігі бар ма, әлде бұл мәселелерді сопылар жазған шығармалар оқу арқылы игеруге бола ма? Және осы шығармаларды түсіну үшін жазылған шархтар керекпе?» - деп, осы сұрақтарына жауап іздеді (Ibn Haldun, Tasavvufun Mahiyeti Şifau's Sail, 1998: 19).

Діни өмірдің маңызды бөлігі болып табылатын сопылық бүгінде ислам әлемінде, әсіресе салафизммен күресте маңызды әлеуметтік құбылыс ретінде қызметін жалғастыруда. Сопылық, сөзсіз маңызды әлеуметтік құбылыс, өйткені «олар өздерінің тереңде жатқан білім беру құралдарының арқасында әлеуметтік қиялды, күнделікті өмірді және рухани сілтемелерді анықтауға күш пен құралдарға ие және олар әлеуметтік құрылым мен мәдениетті айтарлықтай дәрежеде қалыптастырады және әсер етеді» (Ali Özturük, 2014: 100). Тарихи болмысы, қайталанбас музыкасы, рухани тәрбиесі, әдебиеті, өнері мен сәулеті бар сопылық ілімнің тұлға мен қоғамның болмысты, өркениетті қабылдауына ықпалы зор. Осы себепті діни институттың маңызды қосалқы құрамдас бөлігі болып табылатын сопылық идеясы және оның қоғамдық құрылыммен байланысы маңызды зерттеу тақырыптарының бірі болып табылады.

Ибн Халдунның сопылық туралы көзқарастары бүгінгі таңда ислам тәжірибесінің бір бөлігі болып табылатын сопылықтың тереңдігін, диалектикалық процестерін, әлеуметтік, саяси және экономикалық өлшемдерін түсінуге және түсіндіруге көмектеседі. Осыған байланысты бұл бөлімде Ибн Халдунның әлеуметтік өзгерістерге негіздейтін социологиялық көзқарастары, әлеуметтік тарихнамасы және сопылық феноменін бағалауы қарастырылады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұл мақалада эмпирикалық зерттеу. Ибн Халдунның сопылық туралы пікірлерін қосымша дереккөздер арқылы тексеру. Бұл тарихи құжаттар, қолжазбалар немесе әртүрлі тарихи мәліметтер болуы мүмкін. Ибн Халдунның сопылық туралы көзқарастары жайлы жазылған заманауи ғылыми зерттеулер мен мақалаларға шолу жасау.

Ибн Халдунның сопылық туралы көзқарастарын зерттеу оның жалпы әлеуметтік философиясының толық көрінісін береді. Оның сопылыққа деген көзқарастары қоғамның моральдық және әлеуметтік мәселелерін түсіну үшін маңызды екенін көрсетеді. Сонымен қатар, сопылықтың оның әлеуметтік теорияларымен қалай байланысты екенін және сопылықтың қоғамдағы рөлі мен әсерін қалай бағалайтынын талдау, Ибн Халдунның қоғамның күрделі мәселелеріне жүйелі көзқарасын түсінуге көмектеседі.

Зерттеу нәтижелері. Ибн Халдунның сопылықты тек діни тәжірибе ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және саяси теориялардың маңызды аспектісі ретінде қарастырғанын көрсетеді. Бұл оның сопылыққа деген көзқарастарының кең ауқымды және кешенді екенін, сондай-ақ сопылықтың әлеуметтік құрылым мен моральдық тәртіптегі рөлін анықтаудағы оның маңызды орнын көрсетеді.

Талдау мен этижелері

Халдунның социологиялық көзқарастары

Ибн Халдун өмірінде көптеген аймақтарда болған. Андалусия, Мағриб және Мысыр арасындағы сапарларында бұл аймақтар туралы бірегей бақылаулар жасаған.

Ибн Халдун уәзір қазы, оқытушы, ұстаз, елші сияқты түрлі қызметтерді атқарған. Ол оба індетінің салдарынан кеме апатына ұшырап, отбасынан жеке ата-анасынан айырылады. Қолдаушылары сияқты оны ұнатпай, сынайтындар да болды. Ибн Халдун тарихи фактілерді өңдеу стилімен, қоғамдар бағынатын заңдылықтарды табуға ұмылумен және олармен күресу кезінде қолданатын объективті әдісімен өз дәуірінен әлдеқайда озық ойшыл. Ибн Халдун – әлеуметтік оқиғаларды ой елегінен өткізетін және теориялық зерттеулермен қатар эмприкалық зерттеулер жүргізетін ислам ойшылы. Сондықтан оны тарихтың тұңғыш философы және шығыс пен батыстағы әлеуметтанудың алғашқы бастаушысы деуге болады (İbn Haldun, Mukaddime 2007: 15-54).

Андалусия жерінде болып жатқан билік тартыстары мен ішкі күйзелістердің салдарынан белсенді өмір сүрген Ибн Халдун қайда барса да ғалымдардың лекциялық үйірмесіне қатысады немесе оның ғылыми тереңдігін сезінген әкімшілер тарапынан дәріс оқуға тапсырылады. Ибн Халдун өз заманында оқытылатын ғылымның бір саласына ғана қанағаттанбай, бірін екіншісінен артық көрмей, рационал және баяндау ғылымының барлық салаларын зерттеп, олардың барлығынан терең білім алған.

Ибн Халдунның өмірінің екінші кезеңі Мысырда болды, бұл саяси өмірдің тоқырауымен және ғылыми-мистикалық пікірталастардан алыс күйде өтті. Мысырда діни идеалдарға сүйеніп, философиялық ойлардан қашуға тырысатын «шазилия» тобы да талқылауларды азайтты. Мысырдағы сопылық ритуалдардың ортақ ерекшелігі сопылықтың теориялық мәселелеріне назар аударудан гөрі, моральдық және практикалық жақтарына көңіл бөлінуі. Андалусиядағыдай, Мысырда да мәмлүк хандары көптеген ханғы уйлер тұрғызды. Мәмлүк билігінде сопылардың топтарға және ағымдарға көбейе бастағаны байқалды; сонымен қатар тариқат Ішіндегі иерархиялы құрылым қалыптаса бастады. Мысырда сопылық қозғалыстың жетекшілері сұлтандармен бірігіп, қоғамға бейімделіп, қоғамдық оқиғаларды қолдады. Мәмлүк дәуіріндегі тариқат шейхтері сол кездің сұлтандарына жауларымен соғыстарда көмек көрсетті (Mustafa Aşkar, 1996: 535-552).

Ол өзінің ең маңызды «Муқаддима» еңбегінде география, климат және экономикалық факторлардың әсерінен қоғамдардың қалай өзгертінін зерттеді, Оның пікірінше, тарих ғылымы «әлемдік қоғам және өркениет болып табылатын адамзат қоғамы және осы қоғамның мәдениеттілігі мен жабайылығы, өркениет, асабилік, кейбіреулердің басқаларға жүргізген үстемдігі, билік құрудағы шындықтары туралы, мемлекеттер мен олардың үстемдіктерінен туындайтын дәрежелері» (İbn Haldun, Tasavvufun Mahiyeti Şifai's Sail, 1998: 69).

Ибн Халдун тарихнамада объективті принциптер сақталмағанын, кезеңнің экономикалық, әлеуметтік, ғылыми-техникалық жағдайлары ескерілмегенін алға тартты. Ибн

Халдун, сондай-ақ әлеуметтік құбылыстардың ерекше сипатқа ие екендігін алға тартып, қоғамдардың өрлеуі мен нашарлауының ережелерін анықтауға тырысты. Ол Умран ғылымы әлеуметтану деп атаған бұл ғылым "бұрын-соңды айтылмаған және басқалар көтерген жаңа идея, оның пайдасы терең зерттеулерден кейін ғана қол жеткізіледі."

Ибн Халдун Аристотельге еріп, адам табиғатынан әлеуметтік тіршілік иесі деген пікірде. Оның айтуынша, мұның себебі – қауіпсіздік, тамақтану және баспана сияқты әртүрлі әлеуметтік қажеттіліктерді тек қоғамдық еңбек бөлінісінде қанағаттандыруға болады. «Егер адамдар бір-біріне көмектеспесе, олар өмір сүру үшін тамақтану қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды және өзін қорғай алмайды».

География мен климаттың әлеуметтік өмірге әсерін де зерттеген Ибн Халдун дүниені жеті климаттық белдеулерге бөледі. Ол «қалыпты» адамдар үшінші, төртінші және бесінші белдеулерде өмір сүретінін, олардың арасында өмір сүруге ең қолайлы екенін айтады. «Қалыпты климаты бар бұл аймақтарда тұратын адамдардың жағдайы климаттық жағдайға байланысты басқа адамдарға қарағанда жақсырақ. Олардың үйлері, киімдері мен өнерлері ең лайықты сипаттар болып табылады» Климат адамдардың физикалық жағдайына ғана емес, ойлары мен сенімдеріне де әсер ететінін алға тарта отырып, Ибн Халдун бұл аймақтарға пайғамбарлықтың келуін география мен климатқа байланыстырады. Ибн Халдун социологиясында бәдәуи/хадари диалектикасы маңызды орын алады. Ибн Халдун бәдәуи сөзін «шөл мен егістікте көшпелі болып өмір сүретін арабтар деп» қолданған (İbn Haldun, Mukaddime 2007: 105).

Жалпы алғанда, олар нәсіліне және қай жерде өмір сүретініне қарамастан, жер бетінде ең алғашқы кездескен тайпалар. Хадар – мәдениет пен өркениетті білдіреді. Ол әдетте қала өмірі мағынасында қолданылады. Ибн Халдун көзқарастарында бәдәуи мен мұсылман өмірін ажырататын негізгі өлшемдер экономикалық өлшемдер болып табылады. Сән-салтанат, ысырапшылдық, шамадан тыс тұтыну және жайлылық сияқты факторлар екі қоғамның өмірінің айырмашылығын көрсетеді. Бәдәуи өмірін мадақтап, қарапайым өмірді сынайтын Ибн Халдунның бұл көзқарастарын Руссо шамамен 3 ғасырдан кейін түсіндірді (Ünsaldı Levent & Geçgin Ergen. 2013: 34).

Ибн Халдун қарапайым өмірді былайша сынаған: «Қала тұрғындары дүниенің нығметтеріне шектен тым бейім болғандықтан, ләззат пен ойын-сауықпен айналысып, нәпсілерін қанағаттандыруға бейім болғандықтан, уақыт өте жан дүниелері кірленіп, ұят сезімі де жоғалды». Оның айтуынша бәдәуилер қала тұрғындарына қарағанда батыл. Өздерін қорғайтын қабырғалары болмағандықтан, олар үнемі күзетте болуы керек. Бәдәуилер жүйелілік жағынан да күштірек. Олардың арасында ұйымшылдық деген күшті. Бәдәуи қоғамдарында саяси ұйым кеңесуге байланысты болса, азаматтық өмірде әміршіге бағыну міндетті болып табылады. Дәстүр мен әдет ғұрыпты ұстану озбырлыққа жол бермейді (İbn Haldun, Tasavvufun Mahiyeti Şifai's Sail, 1998: 163).

Ибн Халдунның дуальдық қоғамды жіктеуі 19 ғасырдан кейін де, әлеуметтану ғылымы болмысқа ие болғаннан кейін де жалғасты, Х.Спенсердің «әскери қоғам – индустриалды қоғам», Э.Дюркгеймнің «механикалық ынтымақтастығы бар қоғам, органикалық ынтымақтастығы бар қоғам», Ф.Тоннистің «қауымдастық қоғам», М.Вебердің «дәстүрлі қоғам – рационалды қоғам» айырмашылықтары солардың кейбірі. Бұл жерде қоғам өмірі туралы жоғарыда келтірілген Тоннистың көзқарастарымен параллелизм бар. Тоннистың пікірінше, қоғам өмірінде жеке адам табиғи, жылы және шынайы. Қоғамдарда бұл адами-қарым қатынастар салқын, эгоисттік, жеке мүдделі қатынастармен алмасты (Ünsaldı Levent & Geçgin Ergen. 2013: 167).

Осылайша, Ибн Халдунның практикалық философия мен метафизика сынының арасындағы байланыс пайда болды. Өйткені бұл жерде Ибн Халдунның айтып, сынап отырғаны шын мәнінде философтардың рационалды метафизикаға негізделген саяси және моральдық философиялары; бақыттың интеллектуалдық теориялары болып табылады.

Қоғамдық өмірді организмдік тұрғыдан қарастыратын Ибн Халдунның пікірінше, мемлекеттердің құрылуын, көтерілуін және ыдырауын анықтайтын белгілі анықтайтын белгілі бір заңдылықтар бар. Оның айтуынша, мемлекетте өмір сүретін екі фактор бар. Бірі материалдық, екіншісі рухани. Асабия және экономика. Әлеуметтік бірлік және ақша. Жоғарыда айтылғандай, мемлекет құру асабилік арқылы жүзеге асады. Мемлекеттің құрылуы үшін басқа асабилерге үстемдік етіп, оларды өзіне бағындыратын күшті және топтасқан асабилер болуы керек Мемлекет басшысы күшейген сайын өз тобынан шыққандарды қауіп ретінде көріп, оларды жоюға ұмтылады. Бұл абсолютті билікке жету мақсатында жасалады. Сайып келгенде, сән-салтанат, ысырап және тұтыну көбейеді. Нәтижесінде жүйке әлсірейді. Елдің шалғай аймақтарынан басталған көтеріліс орталыққа да тарады. Ақыры мемлекет алдымен екі-үшке бөлініп, ыдырап кетеді. Кейде мемлекет шыдамдылық танытса да, ұзағырақ өмір сүре алады. Ибн Халдунның пікірінше, мұның себебі сол қоғамның билеушіге деген адалдығы. Олар бүлік шығаруды ойламайды. Олар хаос пен жойылудан қорқатындықтан билеушіге қолдау көрсетуді жалғастыруда.

Ибн Халдун түсінігіндегі сопылық

Ибн Халдун ислам қоғамында пайда болған басқа діндердің салаларынан ерекше деп санаған ғылымдардың бірі – сопылық . Оның пікірінше, сопылық кейбір зерттеушілер айтып жүргендей ислам қоғамында басқа діндердің ықпалымен пайда болған пән емес, ол қоғам өмірінің өзгеріп, дамып келе жатқан өмір сүру жағдайларына байланысты жүйеленіп, тәжірибеге енгізілген, өзінің ішкі динамикасы бар ғылыми пән.

Адамдардың кемелдікке жетуіне көмектесетін сопылық тарихи процесте өзіндік эпистема, қауымдық және онтологиялық дуализмді құрды. Бұл процесте ол басқа әлеуметтік институттарға да әсер етіп, адамның материалдық және рухани өміріндегі әртүрлі әлеуметтік тәжірибелердің негізгі тірек нүктелерінің біріне айналды. Рухани құндылықтардың жиынтығы ретінде экономикалық өмірден білімге, білім беруден денсаулық сақтау саясатына, әлеуметтік көмекке, қала құрылысына, өнер мен әдебиетке дейін әртүрлі салаларда елеулі әсерлер жасады. Қазіргі дінтанушылардың пікірінше, сопылық ислам ғалымдары арасында тұрақты емес, тарихи үдерісте және белгілі бір байланыстар мен өзара әрекеттесу арқылы пайда болып, дамыды. Сопылық алғаш рет тәжірибе ретінде пайда болып, уақыт өте келе өз ұғымдары мен терминалогиясын дамытып, теорияға айналды. Осы процестің соңында ол мектептерге айналды. Мистицизм: бұл ложа, завие, және дәріуш секілді қосалқы құрамдастарға бөлінген әлеуметтік институт. Өзтүрік сопылықты жан мен жүректің пәні ретінде анықтап, оны ислам қоғамына терең таралуы арқылы әлеуметтік институттар мен құндылықтарға тигізген әсерін талқылады (Ali Özturük, 2014: 100-101).

Діни өмірдің ең маңызды амалдарының бірі сопылық қоғамдық құндылықтардың, ұйымдар мен мекемелердің, ықпалында болды. Захир, батын диалектиасындағы сопылық діни өмірдің де, қоғамдық өмірдің де ажырамас бөлігі. Экономикаға, саясатқа, мәдениетке, қоғамға әсері бар сопылық табиғаты жағынан социологиялық, яғни әлеуметтік құбылыс.

Ибн Халдунның пікірінше, ислам тәжірибесінің маңызды бөлігі болып табылатын сопылық кейін пайда болған ғылым ретінде адамның моральдық эволюциясын, жүрегін тазартуды, ғибадаттарды өз мақсатына сай орындауды және одан алатын ләззатты арттыруды басты мақсат етеді. Мистицизм: «дүние мен жүрек арасындағы байланысты үзу» дегенді білдіреді (İbn Haldun, Tasavvufun Mahiyeti Şifai's Sail, 1998: 6). Ибн Халдун сопылық туралы өз көзқарасын екі бөлек дереккөзде айтқан. Оның бірі оның «Муқаддима» еңбегіндегі көзқарастары мен ойлары болса, екіншісі «Шифау-с саил» кітабында. Әуелі оны «Муқаддимадағы» көзқарастарына бастайық.

Ибн Халдунның пікірінше, сопылық ғылым ислам ғылымдарының ішінде кейінірек пайда болған ғылым. Сахабалар, тәбиндер және оларға ергендер сопылықтың мәнін Аллаға бет бұру, дүние нығметтерінен аулақ болу, қанағатшыл өмір сүру деп түсінді. Ибн Халдунның пікірінше, ертедегі мұсылмандар сопылықтың мақсаттарын орындағандықтан,

сопылық туралы қосымша білімге мұқтаж емес еді. Хижри 2-ғасырдан кейін дүниеге бағыт-бағдар күшейіп, ғибадаттағы ықылас пен дүние нығметтерінен аулақ болу өз орнын дүниекорлықпен алмастырды.

Сопылық сөзінің мағынасына да күмән келтірген Ибн Халдунның айтуынша, ол кезеңнің секуляризациясына реакция ретінде жүн, дөрекі киім кигендерді сопылар деп атаған. Сопылардың бұл көзқарасы әлеуметтік қарсылықтың бір түрі. Ибн Халдунның бұл мәселедегі көзқарастары оның социологиялық көзқарастарымен үндес. Қатал өмір адамның ізгі болмысын бұзатынын дәлелдеп, бәдәуи өмірінің ізгі қасиеттерін айта отырып, Ибн Халдун сопылықтың адамды рухани эволюцияға, моральдық жағынан жетілуіне, сәнсалтанат пен тұтынудан аулақ ұстауына мүмкіндік беретін аспектілерін дәріптейді. Бұл әлеуметтік аскетизмнің бір түрі сияқты. Ибн Халдунның Макс Вебердің «Протестанттық этикасын» еске түсіретін және аскетизмге негізделген көзқарастары құндылықтар жүйесінің бір түрі ретінде әлеуметтік өмірге де тиімді (M. Weber, 2011: 22).

Ибн Халдунның пікірінше, сопылық – тәжірибе. Сүлікпен, яғни рухани саяхаттау кезінде адамдар ерекше күйлерді бастан кешіреді. Ол әртүрлі зікір, вирд, ой толғау және күрес арқылы белгілі дәрежелерге жетеді. Осы тұрғыдан алғанда сопылық – субъективті тәжірибе. Әр шәкірттің бұл тәжірибесі әртүрлі. Осы себепті сопылықта түрлі жолдар мен секталар пайда болды. Оның ойынша, сопылық бастапқыда ғылым емес, тәжірибелі жағдай болғанымен, уақыт өте келе ғылымға айналып, өзіндік терминологиясы мен ұғымдық мазмұнына ие болды.

Ибн Халдун шарифат ғылымдарын жіктегенде гносеологиялық дуализмді ұстанады. Оның айтуынша, шарифат ғылымдары екіге бөлінеді. Бірінші бөлім фикһ ғалымдары мен пәтуашыларға тән. Ол ғибадат, әдет-ғұрып және мәмілеге қатысты мәселелерді қамтиды. Екінші бөлім – күрес пен өзіндік есепке негізделген сопылық ғылым. Ғылымдардың дамуы кезінде фикх, калам және тәпсір салаларында алғаш кітаптар жазыла бастады. Сопылар да өз жолын түсіндіретін кітаптар жазды. Мұсабидің «Әр-Рияе», Күшейридің «Әр Рисале» және Сухраверидің «Аварифу'л Меариф» шығармалары осы түрдегі шығармалар. Содан кейін Ғазали екі ғылымды біріктірді. Сопылық жай ғана басынан өткерген жағдай болса, Ғазалидің арқасында ол сыртқы және ішкі ғылымдар біріктірілген ғылымға айналды.

Ибн Халдун сопылардың ғайыпты айту, кейбір құпияларды білу, кереметтер жасау сияқты ерекше қабілеттерге ие болуы мүмкін екенін мойындайды. Оның пайымдауынша, сопылардың тән мен жан ләззаттарынан аулақ болып, зікір мен күрес арқылы жан дүниесін жеңуі, сөйтіп, рухани эволюциямен өлгеннен кейін адамдарға көрінетін кейбір білімдерді бұл дүниеде де көруге болады дейді. «Жан сана күйіне енген кезде материалдық қабылдау пердесі жойылып, оның мәні болып табылатын жанның бейнеленуі аяқталады. Сонда рух илаһи нығметтерге, илаһи білімге және илаһи сырларға жетіп, оның мәні ең биік көкжиек болып табылатын періштелер көкжиегінде өзінің шынайы құрылымына жақындайды». Сондай-ақ ол бұл төтенше жағдайлар мақсатты мақсат емес, осы процесте пайда болатын жағдайлар екенін айтады (S. Seyhan, 2006: 142).

Оның пікірінше, сопылықтың ажырамас бөлігінің бірі – бағыт. Тура жолға түспегендердің басынан өткеретін ерекше жағдайлар (магия т.б) дінмен үйлеспейді. Тура жолға түспегендердің жағдайы бұрмаланған бейнені көрсететін айна сияқты. Айна жалпақ әрі тегіс болса ғана, яғни сопы дұрыс бағытта болса, оның көргені мен сезгені ақиқат болады. Ибн Халдунның айтуынша, кейінгі сопылар өздерінің ерекше жағдайлары мен рухани сырлары, тәжірибелері туралы айта бастады. Бірақ бұл жағдайларды басынан өткермегендер оларды түсіне алмады. Кейбір шарифатшылар олардың жағдайын жоққа шығарды. Кейбіреулері қабылдады. Оның айтуынша, бұл жағдайларды бастан кешіру арқылы ғана түсінуге болады.

Ибн Халдун кейінірек «болмыстың бірлігі» көзқарастарын талқылады. Философияны қауіпті деп есептей отырып, Ибн Халдун өзінің біртұтастығы мен жисм туралы ойының

астарында философиялық әсерлер жатқанын алға тартады. Бұл мәселеде Ибн Халдун «Шифаус Саил» еңбегінде қатаңырақ ұстанымды ұстанады. Полюс ұғымына баға бере отырып, оның шиіт текті екенін және оның діни негізі жоқ екенін алға тартады (İbn Haldun, Tasavvufun Mahiyeti Şifau's Sail, 1998: 132).

Ибн Халдун «Шифау-с Сәйл» атты еңбегін толығымен сопылыққа арнаған. Сопылықтың діни негізі бар ма, оның шегі бар ма, сопылықта ұстаз керек пе, жоқ па, соны талқылады. Бұл сұрақтар сол кездегі ғалымдар арасында пікірталас тудырды. Өзінен мұндай пәтуа сұралмаса да, сопы болмаса да, осы сұрақтарға жауап ретінде кітап жазды. Бұл кітаптың маңыздылығы – сопылық тәжірибеге сырттан қарап, оның діни негіздерін жақсы білуінде. Ибн Халдун «Шифау-с Саилінде» сопылық ілімнің тууы туралы осыған ұқсас көзқарастарды айтты. Оның айтуынша, алғашында дербес ғылым болмаған сопылық уақыт өте қажеттілік ретінде пайда болды. Діннің сыртқы және ішкі диалектикасынан хабардар болған және бұл мәселеден бейхабар ертедегі мұсылмандардан кейін дінге деген қызығушылық азайып, құлшылық қарапайым қайталауларға негізделген кейбір бос ұсыныстарға айналды. Дүниеге деген сүйіспеншілік артты. Осылардың бәріне қарсы болған сопылар діннің эзотерикалық жағына назар аударуға тырысты.

Ибн Халдунның сопылық ойының негізгі ұғымдарының бірі – «күрес» ұғымы. Ол шамадан тыс күш-жігерді білдіретін күресті үш бөлікке бөлді. Біріншісі, мақсаты тақуалық болатын күрес. Бұның мақсаты – Алланың сызған халал-харам шегіне бағыну. Күмәндан аулақ болуды, құлшылықтарды тек Аллаға ғана тән етуді, жүректі тазартуды мақсат етеді. Екіншісі – күрес, оның мақсаты – бағыт беру. «Бұл күрестің мақсаты - жанды түзету және барлық қозғалыстардың қалыпты болуын қамтамасыз ету».

Міне, адам жақсы адамгершілікке ие болады. Бұл жерде жанды ұнататын нәрсеге қарама-қарсы жолмен жүру арқылы жанның қалауы мен қалауы қарсы қойылады. Осылайша, жанға әсер ету саласы жасалады. Мұның бірінші шарты – ерік-жігер болса, екінші шарт – аскетизм. Үшінші күрестің мақсаты – ашу және жойылу. «Мұның мақсаты – адами қасиеттердің жойылуы, дене күштерінің күрес пен аскетизм арқылы бейтарап болуы, соның нәтижесінде өлгеннен кейін немесе оған жақын нәрселер азап шегуші шәкіртке, содан кейін перделер болады. жойылып, дүниелер мен ғылымдардың сыры барша айқындығымен, илаһи рақымдылықпен құқыққа сай болу болып табылады». Бұл күрестің шарттары – тақуалық пен турашыл болу. Алғашқы екі кезеңнен өте алмаған шәкірт бұл кезеңге жете алмайды. Үшінші талап етілетін нәрсе – ғұлама, ізгі шейх. «Бұл адам; Күрестің түрлерін басынан өткізіп, Аллаға баратын жолды жүріп өткен болуы керек, Алла Тағаламен арадағы перделер жойылып, жүрегіне нұр жауған болуы керек. Ондай ұстаз бұл жолдың жағдайын жақсы біледі, шәкіртіне жолдың тік және мүгедек бөлігінде адымдап бағыт-бағдар береді, сонда шәкірт илаһи мейірімге жетіп, ашу мен мойынсұну дәрежесіне жетеді». Төртінші шарт - дүниеден толығымен кету, аскеттік және және оқшаулану. Бесінші нәрсе - ерікжігердің күшті болуы (İbn Haldun, Mukaddime 2007: 65) .

Ибн Халдунның айтуынша, сопылық ғылым бастапқыда тақуалық үшін күрес болды. Одан кейін сопылар ізгі және салих адамдардың нұсқауымен дұрыс жолдағы күреске бет бұрды. Осының шегінен шығуға тырысқан сопылар ашылу күресін жүргізді. Сопылық екінші және үшінші күреске қолданыла бастады. Олардың үкіміне кейінірек тоқталған Ибн Халдунның айтуынша, бірінші күрес барлық мұсылмандарға парыз. Екінші күрес пайғамбарларға уәжіп, үмметке заңды. Үшінші күрес мәкрүһ және зиянды. Өйткені ислам дінінің бір түрін білдіретін бұл өмір салтын жоққа шығарды. Пайғамбар сахабаларды мұндай өмірден тыйған. Бұл діни қызметкерлер өмір сүрген монахтардың өміріне ұқсайды. Олар шыдай алмай адасып кетті. Сонымен қатар, бұл жол тосқауылдар мен қауіптерге толы, олардан аулақ болу керек. Ибн Халдунның пікірінше, бірінші күреске ұстаз қажет емес. Бұл ақпаратты кітаптардан да білуге болады. Әрине, осы ақпаратты жеткізіп, іс жүзінде көрсететін ұстаздың болуы білімнің толық болуын қамтамасыз етеді. Екінші күреске шейх

керек. «Өйткені жанның әдет-ғұрпын білу және жүректің күйден күйге жасырын ауысуын түсіну қиын және емдеу әдістері мен емдеу әдістерін табу қиын» (Ünsaldı Levent & Geçgin Ergen. 2013: 68).

Бұл жерде бұрын-соңды осындай жағдайларды басынан өткерген, қауіп-қатерді білетін, жан мен шайтанның айла-амалдарынан сергек, білімі мен парасаты бар шейх қажет. Мұндай шейхсіз адам түрлі қауіп-қатерден қорғансыз қалады. Бұл жерде шайтанның ойыншығы болу, ақыл-ойды жоғалту немесе одан да ауыр қиындықтарға тап болу жағдайы бар. Бұл жолдың қауіптілігіне байланысты Ибн Халдун бұл күресті құптамады. Олардың мақсаты – бұл дүниеде Алланы көріп, Оның көркемдіктеріне ой жүгірту екенін айтады.

Ибн Халдун бұл жерде өзінің «уахдатул вужуд» және «уахтадул мутлак» деген көзқарастарында неғұрлым қатал көзқарасты ұстанады. Философияға және басқа да діни әсерлерге ашық деп есептейтін бұл тақырыппен айналысқан Ибн Араби, Ибн Себті ауыр айыптады. Себебі, Құран мен Сүннеттегі анық жолға қайшы әрекет етті. «олар ашық күпірлік пен бидғатқа толы кітаптар жазды.» Оның бұл кітаптар туралы үкімі: олар не күйдірілсін, не сияларын оқылмайтын пішінге айналдырып, жойылсын. «Өйткені, азғын және бұзылған нанымдарды жою діннің мүдделері мен игіліктеріне толығымен сәйкес келеді. Сол себепті қоғамға зиянын тигізбеу үшін мұндай кітаптарды өртеу – мемлекет қайраткерлерінің міндеті. Жанында осындай кітаптары бар адамдар бұл кітаптарды өртеу үшін шенеуніктерге беруге міндетті»

Сүлеймен Улудақтың пікірінше, Мұқаддимада шатахат сияқты мәселелерде рұқсат етуші көзқараста болған Ибн Халдунның бұл жерде қатаң көзқарасты ұстануының себебі оның Мұқаддимада сопылықты әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырып, Шифауде діни үкім шығаруға тырысуы. Желкен. Ол Мұқаддимеде әлеуметтанушы ретінде әрекет етсе, Шифау желкенінде мүфтилік қызметте (Ibn Haldun, Mukaddime 2007: 38).

Ибн Халдунның сопылық туралы көзқарастарына сол кезеңнің жағдайлары әсер еткенін, оның орта жол табуға тырысқанын, заһир-батынға сай кітапты да, жүрекжарды ғылымды да қабылдауға дайын болғанын айта аламыз. диалектика. Ибн Халдун батинсіз көрінетін нәрсені түсінуге болмайтынын әр жерде айтқан. Дегенмен, ол батин туралы қырағы болып, экстремизм, жат ағым, жат ағымдардан сақ болған. Ол мұнда Құран мен Сүннетті критерий етіп қойып, православиелік ислам жолынан ауытқымауға тырысты.

Ибн Халдун – исламдық ойлар аралық кезеңге енген кезеңде пайда болған ұлы тарих философы және әлеуметтанушы. Ол кеш ашылды және ол кезде түсіну мүмкін болмады. Әлеуметтану ғылымы әлі қалыптаспаған кезде, ол әлеуметтік өзгерістердің заңдылықтарын анықтауға тырысты. Ол бұл ережелерді табиғат заңдары сияқты өзгермейтін деп есептеді және оларды білу болашақ туралы болжам жасауға мүмкіндік береді деп ойлады. Ол әлеуметтік оқиғаларды материалдық себептерге негіздеп, климаттың, географияның және экономикалық жағдайлардың қоғамдардың ұйымдасуына, олардың көтерілуіне және құлдырауына әсер ететінін дәлелдеді. Бәдәуи-Хадари қоғамының диалектикасын ортаға салған қоғам классификациясында ол қоғамдардың табиғи жағдайы болып табылатын және жоғары ізгі қасиеттерді қамтитын бедуинизмнің ізгіліктері туралы айтып, қала өмірі адамдардың жақсы болмысын бұзып, саяси қатысуды бұзатынын айтты. және кеңес беру. Ол мемлекеттердің өрлеуі мен құлдырауының тағы бір маңызды факторы ретінде асабия ұғымын көрді. Қоғамдық сананы биік ұстайтын туыстық байланыстың бір түрі болып табылатын асабия бәдәуи қоғамдарында жоғары, қала өмірінде төмен. Асабия ұғымы қазіргі кезеңде ұлт ұғымына айналды. Бұл шашыраңқы әлеуметтік тұтастықты бірге ұстаудың шешімі ретінде қарастырылды. Ибн Халдун сопылық туралы көзқарастарында Құран мен Сүннетке қайшы келмейтін, бидғат пен ырым-жырымдардан алыс жолды ұстануға тырысты. Ол сопылықтың мақсатын адамгершілік жағынан жетілу, жақсы ахлақ, жақсы мұсылман болу, ғибадат етуден ләззат алу, жүрек қажеттіліктерін өтеу деп түсінді. Сопылық ерте мұсылмандардың басынан өткерген жағдай болса, уақыт өте келе (социологиялық көзқарасқа сәйкес) нашарлай бастады,

экономикалық жағдайдың жақсаруы адамдардың санасына да әсер етіп, ықылас азайды. Бұл азайып бара жатқан ықыласқа қарсы мұсылмандарды қырағы болуға шақырған сопылар жүн және дөрекі шапандар киіп, әлеуметтік қарсылық жасады. Сопылық дүние мен ақырет тепе-теңдігін бұзуға бағытталған реакциялық қозғалыстың бір түрі ретінде қарастырылды (С.Кадир, 2006: 145).

Көріп отырғанымыздай, Ибн Халдун жасаған ғылымдардың жіктелуінде философиялық және діни ғылымдар олардың қайнар көздерін, пәндері мен мәселелерін, құрылымы мен мазмұнын; Мақсаты мен даму бағыттары бойынша айырмашылықтар бар. Өйткені олар бір-біріне тұйық екі бөлек аймақ, екі бөлек тұтастық ретінде ойластырылған М.Куюуртар, 2010: 78).

Діни ғылымдарды жіктей отырып, Ибн Халдун әрқашан дуалистік көзқараспен диалектикалық жолмен жүрді. Ол өзінің захир-батин диалектикасында бұл екеуін бір-бірінен ажырамас бөліктер ретінде қарастырған. Ғибадаттың екі мақсаты бар, бірі сыртқы және бірі ішкі. Намаз – кейбір қимылдарға еліктейтін дене ғана емес, сол мақсатқа сай әрекет ететін жан мен жүрек. Ибн Халдун сипаттаған сопылық негізінен исламның құрамдас бөлігі екенін көруге болады. Ибн Халдунның пікірінше, сопылық ғибадаттың толық әрі мақсатына сай болуы үшін қажет. Сопылық уақыт өте институттандырып, өзіндік терминологиясы бар ғылымға айналды. Осы кезде, мезгіл-мезгіл бүгін талқылау тақырыбына шейх қажет пе? деген сұраққа жауап іздеген Ибн Халдун тақуалық күресі үшін шейхті қажет деп көрмей, шейхтің факультативтік бағыт пен жаңалық күресі үшін қажет екенін дәлелдеген. Өйткені бұл жолда жазылған кітаптар аздық етеді. Бұл жолда бұрынғы тәжірибесі бар гид қажет. Бұл шейх тәжірибесі бар, діни ғылымдарды білетін ізгі адам болуы керек (Mustafa Aşkar, 1996: 22). Ибн Халдун шығыс пен батыста алдымен ислам әлеуметтанушы, кейіннен ұлы мұсылман тарихшыларының бірі ретінде танымал. Бұл данышпанның зерттеп, зерттеуде өзіндік, терең де өнімді қабілеті болғанымен, көптеген зерттеушілер оның ойының басқа қырларын аша қойған жоқ. Кейбіреулер (осы зерттеушілерден басқа) оның сопылық, философия, дін, ақыл мен болмыспен байланысты көптеген көзқарастары мен сенімдерін зерттейді (R.A. Nicholson, 1998: 689).

Ибн Халдун исламдық ғылымдар ішінде сопылыққа орын беруді мақсат еткенімен, мұны істегенде фикһ, хадис, сүннет және тәфсир сияқты ғылымдарға да сүйенеді. Ол – сәләфия мен сопылардың ортасын табу. Ғазали де бұл әдісті бұрын қолданып көрген болатын және нәтежиесі сәтті болды. Ғазалиден айырмашылығы, Ибн Халдун бұл мәселеге сопылық тәжірибені басынан өткермеген әлеуметтанушы ретінде қарады. Ол ұсынған идеялар бүгінде өз күшін сақтап отыр.

Қорытынды

Ибн Халдунның сопылық туралы көзқарастары оның әлеуметтік теориялары мен философиясында маңызды орын алады. Оның сопылықты тек діни тәжірибе ретінде ғана емес, қоғамның моральдық және әлеуметтік тәртібін сақтаудың құралы ретінде қарастыруы оның жүйелі көзқарасының бір бөлігі болып табылады. Ибн Халдун сопылықты екі тұрғыдан қарастырды: біріншісі – діни тәжірибе, ал екіншісі – әлеуметтік және саяси әсерлер. Сопылықтың діни аспектілері оның қоғамдағы моральдық және этикалық құндылықтарға қалай әсер ететінін зерттеу барысында маңызды болды. Сонымен қатар, Ибн Халдун сопылықты әлеуметтік тәртіп пен құрылымды сақтаудың бір жолы ретінде де қарастырды. Оның сопылықты сынға алу тәсілі мен әлеуметтік және саяси әсерлерін талдауы оның қоғамдағы моральдық және әлеуметтік тәртіпке деген терең түсінігін көрсетеді. Ибн Халдун сопылықтың қоғамдағы рөлі мен оның әлеуметтік құрылымдағы әсерін түсіну қажеттілігін атап өтті. Бұл зерттеу Ибн Халдунның сопылықты әлеуметтік зерттеулердің маңызды аспектісі ретінде қарастырудың қажеттілігін және оның қоғамдағы рөлін түсінудің маңыздылығын айқындайды. Сопылықтың қоғамдағы моральдық тәртіпті нығайтудағы рөлі

мен оның әлеуметтік құрылыммен байланысын зерттеу Ибн Халдунның әлеуметтік теориялары мен философиясының толық түсінігін қалыптастыруға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- İbn Haldun, Mukaddime I-I, Çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı:Ankara, 2004.
İbn Haldun, Tasavvufun Mahiyeti Şifau's Sail, Haz. Süleyman Uludağ, 2. Baskı, Dergâh Yayınları: İstanbul, 1998.
Öztürk, Ali Medeniyet Ve Sosyoloji, Elips Yayınları:Ankara, 2014, Ankara
İbn Haldun, Mukaddime I-I, Çev. Süleyman Uludağ, 5. Baskı, Dergah Yayınları:İstanbul, 2007.
Canatan, Kadir “Bir Beyan Biçimi Olarak Tasavvuf: Sosyolojik Bir İzah Denemesi”, V1. Tasavvuf Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı Ve Toplum Bilim/Sosyoloji Ve Tasavvuf Çalıştayında Sunulan Bildiri, Karabük Üniversitesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Karabük, 30 Eylül-1 Kasım 2006.
Ceyhan, Semih “İbn Haldun’un Sûfilere Ve Tasavvufa Bakışı: Umranda Tasavvuf İlimi”, İslam Araştırmaları Dergisi, Sayı 15, 2006, S. 51-82.
Ünsaldı Levent & Geçgin Ercan Sosyoloji Tarihi Dünya’da Ve Türkiye’de, Heretik Yayınları:Ankara, 2013.
Weber, Max Protestan Ahlakı Ve Kapitalizmin Ruhu, Çev. Milay Köktürk, Bilgesu Yayıncılık, İstanbul, 2011.

REFERENCES

- İbn Haldun, Mukaddime I-I [Mukaddime I-I], Çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı:Ankara, 2004. [in Turkish]
İbn Haldun, Tasavvufun Mahiyeti Şifau's Sail, Haz. Süleyman Uludağ [The Nature of Sufism, Şifau's Sail, Prepared by Süleyman Uludağ], 2. Baskı, Dergâh Yayınları: İstanbul, 1998. [in Turkish]
Öztürk, Ali Medeniyet Ve Sosyoloji [Ali Civilization and Sociology]. Elips Yayınları:Ankara, 2014, Ankara [in Turkish]
İbn Haldun, Mukaddime I-I [Mukaddime I-I], Çev. Süleyman Uludağ, 5. Baskı, Dergah Yayınları:İstanbul, 2007. [in Turkish]
Canatan, Kadir “Bir Beyan Biçimi Olarak Tasavvuf: Sosyolojik Bir İzah Denemesi” [“Sufism as a Form of Expression: An Attempt at a Sociological Explanation”], V1. Tasavvuf Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı Ve Toplum Bilim/Sosyoloji Ve Tasavvuf Çalıştayında Sunulan Bildiri, Karabük Üniversitesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Karabük, 30 Eylül-1 Kasım 2006. [in Turkish]
Ceyhan, Semih “İbn Haldun’un Sûfilere Ve Tasavvufa Bakışı: Umranda Tasavvuf İlimi” [Ibn Khaldun’s View of Sufis and Sufism: The Science of Sufism in Umrans], İslam Araştırmaları Dergisi, Sayı 15, 2006, S. 51-82. [in Turkish]
Ünsaldı Levent & Geçgin. Ercan Sosyoloji Tarihi Dünya’da Ve Türkiye’de [Ercan History of Sociology in the World and in Turkey]. Heretik Yayınları:Ankara, 2013. [in Turkish]
Weber, Max. Protestan Ahlakı Ve Kapitalizmin Ruhu [The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism], Çev. Milay Köktürk. Bilgesu Yayıncılık, İstanbul, 2011. [in Turkish]

МАЗМҰНЫ

ФИЛОСОФИЯ

G.A. SHADINOVA

G.B. DAIRABAYEVA

A.Zh. MALDYBEK

Recognizing Spiritual Space: Discovering The Inner Dimensions Of Human Life 5 – 18

Д.МҰСТАПАЕВА

Түркістан дәуіріштерінің мәдениетінің зерттелуі. (XIX ғ. екінші жартысы) 19 – 30

ДІНТАНУ

K. YASAROGLU

Worship Of Sacrifice In Islam And Cultural History Of Turks 31 – 41

Н.Т. МАМЫРӘЛІ

Ф.Б. КАМАЛОВА

Ислам әлеуметтанушысы Ибн Халдунның сопылық турасындағы көзқарастары 42 – 52

НИКМЕТ ЖУРНАЛЫ

Ғылыми редактор Д. Кенжетаев

Жауапты хатшы Ф. Камалова

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

«НИКМЕТ» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 327-бөлме

☎ (8-725-33) 6-38-26

✉ e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
ресми сайтында электрондық нұсқасы шықты.

Электрондық басылым 16.09.2024 ж. мақұлданды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 3.